

Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

SUSBİD

Journal of Social Sciences Institute

YIL: 2021

CİLT: 9

SAYI: 2

Makale Adı /Article Name

OSMANLI DÖNEMİ VAKIF
KÜTÜPHANELERİ VE BU
KÜTÜPHANELERİN TOPLUM
HAYATINA ETKİLERİ¹

OTTOMAN ERA FOUNDATION
LIBRARIES AND THEIR IMPACTS ON
SOCIAL LIFE

Yazar

Müşerref AVCI

Dr., araştırmacı-yazar, muserrefavci3@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1782-6354.

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi: 7 Eylül 2021

Kabul Tarihi: 15 Kasım 2021

Yayın Tarihi: 30 Aralık 2021

Kaynak Gösterme

Avcı, M. (2021). Osmanlı Dönemi Vakıf Kütüphaneleri Ve Bu Kütüphanelerin Toplum Hayatına Etkileri. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (2), s.241-267. DOI: 10.53586/susbid.991487

Ek Beyan: Yazar etik kurulu onayının gerekmediğini belirtmiştir.

¹ Bu makale "Atatürk Dönemi Kütüphanecilik Faaliyetleri (1923-1938)" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Öz

Türk-İslam medeniyetinin ayrılmaz bir parçası olan vakıf kültürü, Osmanlı Dönemi'nde altın çağını yaşamış ve kamusal hizmetlerin önemli bir kısmı hayır sahiplerince kurulan vakıflar tarafından üstlenilmiştir. Devletin ilk yıllarında yalnızca yol, çeşme, imarethane ve hastane yapımı gibi işleri üstlenen vakıfların hizmet alanı yıllara sâri olarak genişlemiş ve bünyesine medrese, mektep, kütüphane gibi birimlerin de eklenmesiyle sosyokültürel ve ekonomik hayatın neredeyse tamamını kuşatır hâle gelmişlerdir. Bahse konu vakıf eserleri içerisinde nitelik ve nicelik açısından önemli bir yer işgal eden kütüphaneler de bu değişim/gelişime ayak uydurmayı bilmiş ve başlangıçta saray, ev, konak gibi mekânlarda kurulan özel kütüphaneleri, zamanla halk kütüphaneleri, okul kütüphaneleri ve hatta özel ihtisas kütüphaneleri takip etmiştir. Değişim/gelişim kendisini mekânsal anlamda da göstermiş ve başlangıçta cami, türbe ve tekkelerin bünyesinde veya çevresinde konumlandırılan kütüphaneler; sonraları vakıf özelliğini korumakla birlikte, diğer vakıf eserlerinden bağımsız alanlarda veya eğitim öğretim kurumlarının yakınlarında inşa edilmeye ve eğitim camiasına hizmet verecek şekilde tanzim edilmeye başlanmıştır. Gerek diğer vakıf kurumlarıyla aynı ortamı paylaşan, gerekse müstakil olarak hizmet veren vakıf kütüphaneleri; toplum hayatını olumlu yönde etkilemiş, öğrenci ve âlimlerin kişisel gelişimlerine ve toplumun eğitim seviyesinin yükselmesine önemli katkı sunmuştur. Bu makale, Osmanlı vakıf kütüphanelerinin incelenmesi ve bahse konu kütüphanelerin toplum hayatına etkilerinin değerlendirilmesi amacıyla hazırlanmıştır. Araştırma neticesinde, vakıf kütüphanelerinin Osmanlı toplumunun sosyokültürel gelişimine büyük katkı sağladığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Kültürel Birikim, Sosyokültürel Gelişim, Toplumsal Hayat, Vakıf, Vakıf Kütüphaneleri.*

Abstract

The foundation culture which is an integral part of Turkish Islamic civilization saw its golden age in the Ottoman era and a substantial part of public service was undertaken by foundations established by benefactors. Only undertaking such works as building roads, fountains, almshouses and hospitals during the initial years of the state, service area of foundations expanded in years and with the inclusion of units like madrasas, schools and libraries they began to cover almost entire sociocultural and economic life. Libraries which have an important place among the said foundation works in terms of quality and quantity also managed to keep up with this change/development and special libraries initially established within places such as palaces, houses and mansions were in time followed by public libraries, school libraries and even by specialization libraries. Change/development manifested itself locationally and libraries that were positioned at the beginning within or around mosques, shrines and dervish lodges were later on, while maintaining their status as foundations, began to be built in independent areas from other foundation works or near educational institutions and designed so as to serve the educational community. Foundation libraries which both shared the same environment with other trust institutions and served independently affected public life positively and made substantial contribution to personal development of students and scholars and to enhancing the level of education of the society. This article was written for the purpose of studying Ottoman foundation libraries and evaluating their impacts on social life. As a result of the study, it is found that foundation libraries made substantial contributions to the sociocultural development of the Ottoman society.

Keywords: *Cultural Accumulation, Socio-cultural Evolution, Social Life, Foundation, Foundation Libraries.*

Giriş

Osmanlı Devleti'nde sosyal hizmetler genel itibariyle hayır sahipleri tarafından kurulan vakıflar üzerinden yürütülmüştür. Bu anlamda vakıfların, şahsi servetleri sosyalleştirip kamu hizmetine sunduğu, ahlâki ve insani vazife anlayışıyla toplum hayatına katkıda bulunduğu ve bu anlayışın doğal bir sonucu olarak, Türk-İslam toplumunda sosyal adaletin sağlanmasında etkili olduğu söylenebilir. Yine Türk-İslam kültürü “*İnsanların en ziyade muhtaç olduğu şeyi vakfetmek, vakıfların en hayırlısıdır.*” inancı doğrultusunda vakıf kurulmasını sürekli olarak teşvik etmiş ve bu gayretin neticesi olarak da on binlerce vakıf eserinden meydana gelen büyük bir kültürel birikim oluşmuştur (Demir, 2002). Bu geniş çaplı toplumsal dayanışmanın olumlu etkisi kendisini kütüphanecilik faaliyetlerinde de hissettirmiş ve vakıflar marifetiyle kütüphane kurulması bir gelenek hâline gelmiştir. Bu bağlamda Osmanlı Dönemi'nde “*vakf*” başlıca kuruluş yöntemi, “*vakfiye*” kuruluşun nasıl gerçekleştirileceğini saptayan belge, “*vakıf kurumu*” da kütüphanecilik faaliyetlerinin başlıca dayanağı olmuştur (Önal, 2006).

Osmanlı vakıf kütüphaneleri nitelik ve nicelik olarak yıllara sâri olarak gelişmiş, Kuruluş Dönemi'nde daha ziyade saray ve medrese çatısı altında toplanan ve bu nedenle dar bir çevreye hitap eden kütüphaneler, İstanbul'un fethi (1453) sonrasında Doğu Roma İmparatorluğu kültür birikiminin Fatih Sultan Mehmet'in okuma merakıyla birleşmesiyle önemli bir atılım göstererek, eğitim öğretim kurumlarının vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Fatih Sultan Mehmet ile birlikte Yükselme Dönemi'ne geçen Osmanlı Devleti'nde mimari özellikleri, zengin koleksiyonları, nitelikli personeli ve okuyucuya sunulan hizmetleriyle kütüphaneler, Osmanlı kültürünün önemli bir parçası hâline gelmiştir (Anameriç, 2006). Fatih Sultan Mehmet'in otuz iki yıllık saltanatı süresince, saray, cami ve medreseler bünyesinde on dört kütüphane kurulduğu bilinmektedir (Ünver, 1960).

Yükselme Dönemi padişahlarından II.Beyazıt'ın kendi adına yaptırdığı cami (1507) içindeki kütüphanede 1.400 ciltlik teoloji, hukuk bilimi kitapları bulunmaktadır. II.Beyazıt ve I.Selim Dönemlerinde askeri ve siyasi alanlardaki durgunluğun aksine, ilim ve sanat hayatındaki gelişmeler Anadolu ve Balkan coğrafyasında birçok vakıf kütüphanesinin kurulmasına neden olmuştur. Özellikle medrese ve camiler bünyesinde kurulan vakıf kütüphanelerinin dermesi, içinde yer aldıkları hayır kurumunun amaçlarına uygun olarak oluşturulmuştur. Yavuz Sultan Selim'in kurduğu kütüphanede ise Abbasi Halifesinin kütüphanesine ait çok değerli el yazmalarının da bulunduğu kitaplar ile Suriye, Mısır ve fethedilen diğer yerlerden getirilen 1.350 ciltlik kitap vardır. III.Murat Dönemi'nde medrese, cami, türbe, tekke, okullarda kurulan kütüphanelerin yanı sıra ulema sınıfına mensup kişilerin evlerinde kurdukları kütüphaneler de önemlidir. Çünkü bu kütüphaneler başlangıçta özel kütüphane niteliği taşısa da vakfiyelerinde vakfedilen kitapların önce vâkıf ve neslinden gelenlerin, daha sonra ise o mahallede yaşayan âlim ve kitapların kıymetini anlayabilecek herkesin faydalanmasına dair şartlar bulunması vakıf niteliği taşımasına neden olmuştur (Çavdar, 2006). Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde ise vakıf kütüphaneleri çoğunlukla bir cami ya da medreseye bağlı olarak kurulmuş, Süleymaniye Camii ibadete açıldıktan sonra saray kütüphanesinden gönderdiği eserlerle cami kütüphanesinin zenginleştirilmesini sağlamıştır.

II.Selim'in Mimar Sinan'a yaptırdığı köşkün yerine okumayı seven bir padişah olan III.Ahmet'in (1719) Topkapı Sarayı bünyesinde yaptırdığı kütüphane hem fiziksel özellikleri hem de dermesi bakımından oldukça görkemli bir kütüphanedir. Lale Devri'nin şaheserlerinden olan kütüphaneye, Enderunluların kaldığı avluda bulunduğu için Enderun Kütüphanesi de denilmiştir. Padişah, düzenlettirdiği vakıfnamesi gereğince Enderun'daki ağaların, kendi hazinesindeki kitaplardan faydalanabilmesine imkân sağlamıştır (Ortaylı, 2008)

Osmanlı'da halkın genel kullanımına açık kütüphanelerin kuruluşu I.Mahmut Dönemi'ne rastlamaktadır. Bu döneme kadar fethedilen yerlerden getirilen, kopya ettirilen (istinsah edilen) ya da satın alınan kitaplar Topkapı Sarayı'nda toplanmakta ve halk saraya giremediği için bu kitaplardan yararlanamamakta iken, I.Mahmut Dönemi'nde Mısır, Tebriz ve Rumeli'de fethedilen yerlerden ganimet olarak alınıp Topkapı Sarayına getirilmiş olan değerli kitapların bir kısmı İstanbul'da yaptırılan kütüphanelere dağıtılmıştır. Bununla da yetinmeyen I.Mahmut Topkapı Sarayı'ndaki Revan Köşkü'nde sakladığı kişisel kitaplarını da Ayasofya Camii'nin avlusunda kurduğu kütüphaneye (1740) vakfetmiştir. Bu nedenle Ayasofya Kütüphanesi'nin dermesi diğer vakıf kütüphanelerinin dermelerinden farklı olarak Padişah'ın şahsi kitaplarından, saraydan, sadrazam, şeyhülislam ve vezirler ile Yavuz'un Mısır'dan getirdiği önemli kitapların bir kısmının bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu kütüphanede Hz.Ali tarafından kopyalanmış olduğu söylenen Kur'an-ı Kerim ile diğer kütüphanelerde genellikle bulunmayan astroloji, tıp, felsefe, geometri gibi kitaplar da vardır. Aşir Efendi ve Atıf Efendi Kütüphaneleri de bahse konu dönemde İstanbul'da kurulmuş olan diğer önemli kütüphanelerdendir. 1727 yılında ilk Müslüman Türk matbaasının kurulmasından sonra basma kitabın yaygınlaşmasıyla birlikte vakıf kütüphanelerinin dermeleri de çeşitlenmiş ve sadece yazma kitaplar değil, basma kitaplar da kütüphanelere girmiştir (Çavdar, 2006).

III.Osman tarafından Nuruosmaniye Camii'nde kendine has mimarisi ile müstakil bir bina olarak inşa ettirilen kütüphanenin (1755) dermesi de oldukça zengindir. Hz.Ömer ve Hz.Ali tarafından çoğaltılan iki değerli Kur'an-ı Kerim, Tevrat, Zebur ve İncil'in Arapça çevirisi gibi kıymetli eserlere sahip kütüphanenin (Biçer, 2013) kitap mevcudu 5 bin cilt kadardır (Çavdar, 2006).

I.Abdülhamit Dönemi'nde (1780), İstanbul'da kurulan ve birçok yabancı gezginin de bahsettiği Hamidiye Kütüphanesi, yabancıların da yararlanabildiği kütüphanelerin erken dönem örneklerinden birini oluşturmaktadır (Anameriç, 2006).

II.Mahmut tarafından gerçekleştirilen köklü askeri ve idari düzenlemeler kapsamında Nezaretlerin (Bakanlıkların) kuruluşundan, vakıflar ve vakıf kültürünün en önemli öğelerinden biri olan vakıf kütüphaneleri de payını almış ve bu kütüphaneler devlet gözetimi/denetimi altına alınmıştır (Çavdar, 2006).

Osmanlı Dönemi'nde kütüphaneler, devlet bütçesi ile değil; devlet adamlarının himmetleri ve vâkıflar marifetiyle kurulduğundan, ekonomik açıdan güçlü olunan dönemlerde vakıf yoluyla kurulan kütüphanelerin sayısı da artış göstermiş ve koleksiyonları zenginleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde her bir vakıf kütüphanesindeki kitap sayısı yüzü geçmezken; Tanzimat Dönemi'ne kadar kurulan kütüphanelerde ortalama beş binin üzerinde bir sayıya ulaşılması bu durumun göstergelerinden biridir (Çavdar, 1995). Bu dönemde İstanbul ağırlıklı olmak üzere, Osmanlı coğrafyasının birçok bölgesinde, vakıf yoluyla kurulan veya sonradan vakıflara bağışlanmış olan çok sayıda şahıs kütüphanesi olduğu görülmekle birlikte (Önal, 2006); toplumun tüm kesimlerince hissedilen ekonomik sıkıntılar ve sonrasında birbiri ardına yaşanan savaşlar, vakıf kütüphanelerinin gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir (Çavdar, 1995).

1. Osmanlı Dönemi Vakıf Kütüphaneleri

Osmanlı Dönemi'nde genellikle hayır sahipleri tarafından kurulan, eğitim ve kültür hayatının önemli bir parçası olan vakıf kütüphaneleri; kuruluş amacı, dermesi, konuşlandırıldığı alan, içinde hizmet verdiği mekân açısından farklılıklar arz etmektedir. Bu açıdan Osmanlı Dönemi kütüphaneleri genel bir tasnife tâbi tutulduğunda; kuruluş döneminden itibaren saray, ev, konak gibi mekânlarda

oluşturulmaya başlayan kütüphaneler, özel kütüphaneler,² 14.yüzyıldan itibaren ilk örnekleri görülmeye başlanan medreseler ve 17.yüzyılın ikinci yarısından itibaren müstakil olarak kurulan kütüphaneler ile 18.yüzyıldan sonra darülfünun, mühendishane, mesleki ve bilimsel cemiyetlerde kurulan kütüphaneler, okul ve araştırma kütüphaneleri; cami, tekke, türbe gibi mekânlar içinde kurulan kütüphaneler, halk kütüphaneleri (Anameriç, 2006); 19.yüzyıl sonlarından itibaren Umûr-ı Şarkıyye Dairesi, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti ve Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti gibi kurumların bünyesinde oluşturulan kütüphaneler ise özel ihtisas kütüphaneleri³ başlıkları altında toplanabilir.

Bu araştırmanın kapsamı vakıf kütüphaneleri ile sınırlı olduğundan yukarıdaki tasnife uygun olarak Osmanlı Dönemi vakıf kütüphaneleri kuruldukları mekânlar açısından medrese; cami; okul; tekke, zaviye, türbe ve müstakil kütüphaneler başlıkları altında incelenecektir.

1.1. Medrese Kütüphaneleri

Türklerin İslamiyet'i kabulüyle birlikte, medrese denilen planlı ve düzenli örgün eğitim kurumu, toplum hayatının önemli bir parçası hâline gelmiştir. Özellikle Büyük Selçuklu İmparatorluğu Dönemi'nde medreseler eğitim kurumu olarak önemli bir misyon üstlenmişlerdir (Candan, 2013). Melikşah'ın veziri Nizam ül-Mülk'ün Bağdat ve Nişabur'da kendi adına kurduğu Nizamiye Medresesi içindeki kütüphanelerde 600 bin cilde yakın kitap bulunduğu bilinmektedir (Say, 2002). Nizam ül-Mülk'ün Bağdat'ta kurduğu medrese ve içindeki kütüphane diğer medrese ve kütüphanelere öncülük etmiş ve o tarihten sonra İslam dünyasının farklı coğrafyalarında kurulan medrese ve kütüphanelerde bu model benimsenmiştir (Erünsal, 2003).

Nizamiye Medresesi'ndeki eğitim öğretim metodu ile idari yapılanma şekli, Büyük Selçuklu Devleti'nden Anadolu Selçuklularına, oradan da Osmanlı Devleti'ne sirayet etmiş ve bu akımın etkisiyle sırasıyla İznik, Bursa, Edirne ve İstanbul değerli bilim adamlarının ve bünyesinde zengin kütüphaneler barındıran önemli eğitim öğretim kurumlarının merkezi hâline gelmiştir (Anameriç, 2006).

İznik'in Orhan Bey tarafından fethi (1330) sonrasında ilk Osmanlı medresesine ev sahipliği yaptığı bilinmekle birlikte (Uzunçarşılı, 1988); bugüne kadar yapılan araştırmalarda burada bir kütüphanenin kurulmuş olduğunu gösteren kayıtlara rastlanamamıştır. Osmanlı Dönemi'nde bir medresenin bünyesinde kütüphane teşkil edildiğine dair ilk kayıtlar, Bursa Eyne Bey Subaşı Medresesi'nin üst katında başlı başına bir kütüphane odasının bulunduğunu gösteren belgelerdir (Baysal, 1985). Osmanlı kütüphanelerine ilişkin bu ilk kayıtlar, Yıldırım Beyazıt dönemine rastlamakta olup (Candan, 2013), Bursa'nın Timur ordularının istilasına uğraması sonucunda muhtemelen o devirde mevcut bazı kitap koleksiyonları ve kütüphaneler de zarar görmüştür (Erünsal, 1988).

² Osmanlı padişahları ve aileleri sarayda oldukça zengin içerikli kütüphaneler kurmuş olmakla birlikte, yalnızca saray efradının istifadesine sunulan bu kütüphaneleri; halk kütüphanesi olarak değil, özel kütüphane kapsamında değerlendirmek daha doğru bir yöntem olacaktır (Erünsal, 1999b).

³ 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti'ne karşı ayrılıkçı hareketlerin artmasıyla birlikte istihbarat ve casusluk faaliyetleri hız kazanmıştır (İlter, 2002). Bu ihtiyaçtan hareketle 20. yüzyılın başında Enver Paşa'nın talimatıyla istihbarat teşkilatı ve özel kuvvetleri aynı çatı altında toplayan bir gayrinizami harp örgütü olarak tanımlanabilecek olan "*Teşkilât-ı Mahsusa*" (*Umûr-ı Şarkıyye Dairesi*) kurulmuştur (Levent, 2020). Arşiv belgelerine göre Teşkilât-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi), Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti (Genelkurmay Başkanlığı) ve Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (Emniyet Genel Müdürlüğü) bünyesinde özel ihtisas kütüphanesi olarak değerlendirilebilecek kütüphaneler olduğu tespit edilmiştir. Bu kütüphanelerin varlığına dair bilgiler Ek'te sunulmuştur. Detaylı bilgi için bk. (ATASE Arşivi İSH-6/A: K: 246, G: 57, 14.11.34; İSH-9/B: K: 517, G: 156, 29.07.36; K: 230, G: 157, 07.04.36; İSH-19/A: K: 1486, G: 9, 06.05.37; İSH-19/B: K: 1549, G: 41, 18.03.38; İSH-21/B: K: 1739, G: 20, 27.06.38; İSH-21/B: K: 1739, G: 27, 22.07.38; ATAZB: K: 5, G: 37; TİTE Arşivi K: 38, B: 18, 14.06.1337; K: 9, B: 15, 20.01.1332).

Osmanlı padişahlarının, medreseler içinde kütüphaneler kurulmasına önem verdikleri bilinmektedir. Özellikle I.Murat Dönemi'nden itibaren kurulan medreselerde kütüphanelere daha sık yer verilmeye başlanmakla birlikte (Anameriç, 2006), Osmanlı medreselerini daha sistemli hâle getiren ve o zamana kadar Osmanlıların yaptığı en büyük eğitim kurumlarından olan Fatih Medreselerini kuran Fatih Sultan Mehmet'tir. Bu külliye'deki caminin, her bir medresesinin ve külliye içinde en üst düzeyde eğitim veren medrese olan Sahn-ı Seman'ın ayrı ayrı kütüphaneleri vardır. Fatih Sultan Mehmet'in gerek Fatih Medresesi gerekse kurdurduğu diğer kütüphanelere kendisinin çok zengin olan özel kütüphanesindeki kitaplardan gönderdiği bilinmektedir (Tekeli ve İlkin, 1993). Yine fetihten sonra İstanbul'da kurduğu ilk medreselerden biri olan Ayasofya Medresesi Kütüphanesi'ne de kendi kitaplarının bir kısmını bağışlamıştır (Cunbur, 1957).

Osmanlı Devleti Yükselme Dönemi'nin önemli padişahlarından Kanuni Sultan Süleyman zamanında da sarayda kurulan kütüphanelerden çok, medrese ve külliyelerde kurulan kütüphanelerin ön planda olduğu görülmektedir. Yine bu dönemde nicelik bakımından diğer dönemlere nazaran önemli bir artış gözlemlenmektedir. Bu artış, vakıf kurumunun, devletin içerisinde bulunduğu olumlu ekonomik ve sosyal koşullardan direkt olarak etkilenmekte olduğunun en önemli göstergelerinden biri olarak kabul edilebilir (Anameriç, 2006).

Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde gerçekleştirilen bu büyük atılımlara rağmen, vakıf kütüphanelerinin medreselerin ayrılmaz bir parçası hâline gelmesi ancak 16.yüzyıl sonlarında olmuştur. Bu dönemde, özellikle padişah ve devlet adamlarının büyük yerleşim birimlerinde, doğum yerleri veya vazife yaptıkları bölgelerde yaptırdıkları medreselerde bir kütüphaneye de yer vermeye başladıkları görülmektedir. Yine 15. ve 16.yüzyıllarda İstanbul ve Edirne'de ilk örnekleri görülen mahalle kütüphaneleri de 16.yüzyılın sonlarında yerlerini medrese kütüphanelerine bırakmaya ve yalnızca İstanbul'da değil; taşrada da yaygınlaşmaya başlamıştır (Erünsal, 1988).

Medreselerin bünyesinde kütüphaneler oluşturulmasında medrese vâkıflarının da katkıda buldukları görülmektedir. Bahse konu vakıflar tarafından kurulan medreselerde, sahip olunan kitapların vakfedilmesi veya bu işe özel bir fon ayrılarak bir kütüphane kurulması yoluna gidilmiştir (Hızlı, 2002). Müstakil olarak inşa edilen medreselerde ise kitapların çokluğuna göre odalardan biri kütüphane olarak tahsis edilebildiği gibi namaz kılınan veya grup hâlinde ders yapılan geniş salonların da kütüphane olarak tanzim edildiği zamanlar olmuştur. Bu kütüphanelere kimi zaman müstakil bir görevli tahsis edilirken, kimi zaman da müderris, medrese şeyhi veya kitap bağışçıları yarı zamanlı olarak görevlendirilmişlerdir (Cihan, 2002).

3 Mart 1924 yılında kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu sonrasında kapatılana kadar medreseler ve bünyelerindeki kütüphaneler, Osmanlı toplumunun temel eğitim ve bilgi üretim/aktarım kurumları olarak varlığını sürdürmüştür.⁴

1.2. Cami Kütüphaneleri

⁴ 3 Mart 1924 tarihinde TBMM'de kabul edilen; "*Hilâfetin İlgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun*", "*Şeriye ve Evkaf ve Erkânı Harbiye Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun*" ve "*Tevhid-i Tedrisat Kanunu*" ile kütüphanecilik faaliyetlerine de çeşitli düzenlemeler getirilmiştir. Şer'îye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılması sonrasında bu birimin görevleri Başbakanlığa bağlı özerk, özel bütçeli Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile de Milli Müdafaa Vekâleti'ne bırakılan Harp Okulu'nun kökeni olan askeri liseler hariç (Atatürk, 1996), bütün medrese ve mektepler Maarif Vekâleti'ne bırakılmıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, D: II, C: 7, 2.İçtima, Tarih: 3.3.1340). Yine kanunla medreseler kapatıldığı için medreselerle birlikte bünyelerindeki kütüphaneler de Maarif Vekâleti'nin denetimine girmiştir (Anameriç, 2009).

Osmanlı Dönemi'nde yaygın olan medrese kütüphanelerinin yanı sıra bazı cami ve mescitlerin bünyesinde de kütüphaneler kurulmuştur. Esasen camiler inşa edilirken, kurucular tarafından, buralara görevlilerin ve ibadete gelen cemaatin okuyacağı Kur'an-ı Kerim ve cüzlerin vakfedilmesi, İslam'ın ilk devirlerinden beri hemen bütün İslam ülkelerinde görülen bir gelenektir. Bunlar dışında büyük camilerin bir köşesinin, dolaplarının hatta ayrı bir odasının kütüphane hizmetine ayrıldığı da görülmektedir (Cunbur, 1963). Cami kütüphaneleri çoğunlukla Kur'an-ı Kerim, hadis, akait ve fıkıh gibi dini içerikli kitaplarından oluşmakla birlikte bu kütüphanelerde edebiyat, tarih ve tıbbi bilgileri içeren eserler de bulunmaktadır (Alar, 2001).

Bursa'da Umur Bey tarafından kurulan cami kütüphanesi bu tür kütüphanelerin en önemlilerinden biridir. 1440 tarihli vakfiyesindeki şartlara ve kitap listesine dayanarak bu kütüphanenin, Osmanlı Dönemi'nin ilk halk kütüphanesi olarak nitelendirilmesi mümkündür (Erünsal, 1999a).

Osmanlı Dönemi'nde padişahların inşa ettirdikleri camilerin bünyelerinde oluşturulan kütüphanelerin sayısı da azımsanmayacak miktardadır. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethettikten sonra sekiz kiliseyi camiye çevirdiği gibi dört yeni cami inşa ettirmiştir. Bunlar arasında Ayasofya'dan sonra kubbelerinin yüksekliği ve güzelliği ile en çok dikkat çekeni kendi adıyla anılan Fatih Camii'dir. O dönemde darü's-şifa denilen hastane, kervansaray gibi binalarla birlikte cami içinde bir de kütüphane kurulmuştur. Bu kütüphane, Osmanlı Devleti'nin İstanbul'da kurduğu ilk kütüphane olması bakımından önem arz etmektedir (Hammer, 1966). I.Mahmut iki yıl ara ile iki cami kütüphanesi açmıştır. Bunlardan ilki 1740 yılında Ayasofya Camii içinde kurulmuştur (Cunbur, 1960). Aslında Ayasofya Cami Kütüphanesi'nin temeli 1552 yılında Hacı Cihan Bey tarafından atılmış, ancak I.Mahmut Dönemi'nde camiye bitişik bir kütüphane binasının inşasıyla ve saraydan getirilen kıymetli koleksiyonlarla bu kütüphane daha da zenginleştirilmiştir (Cunbur, 1966a). Devlet adamlarının hediye ettiği kitaplar da buraya konulunca 4 bin eserlik büyük bir kütüphane hâline gelmiştir (Gökdoğan, 2002).

Sadece padişahlar değil, eşleri veya anneleri de hayır amaçlı vakıf yapma konusunda kütüphane kurmayı tercih etmişlerdir. II.Beyazıt'ın hanımlarından Hüsnüşah Sultan ile Yavuz Sultan Selim'in hanımı tarafından Manisa'daki Hatuniye ve Sultan Camileri içinde kurulan kütüphaneler bu durumun somut örneklerindedir (Cunbur, 1966a).

Cami kütüphanelerinden sadece cami cemaati değil, mahalle halkı da yararlandığı için bu kütüphaneler bir dereceye kadar günümüzdeki halk kütüphanelerine benzetilebilir (Cunbur, 1963). Bu kütüphanelerin envanterinde dini içerikli eserlerin yanı sıra tarih, edebiyat ve tıp içerikli kitapların ve Arapça-Farsça kitaplarla birlikte Osmanlıca (Türkçe) kitapların da bulunması, onların genel bir kütüphanecilik hizmeti verdiğinin kanıtı olarak görülebilir.

1.3. Okul Kütüphaneleri

Osmanlı Dönemi'nde kadim bir eğitim kurumu olan medreselere ilave olarak, özellikle 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'ndan itibaren birçok modern eğitim kurumu açılmıştır. Bu okulların bünyesinde talebe ve müderrislerin faydalanması amacıyla, koleksiyonları daha ziyade temel bilimler ve teknolojiyle ilgili yabancı dilde yazılmış eserlerden oluşan kütüphaneler kurulmuştur.

Temelleri Fatih tarafından atılan Enderun Mektebi, Saliha Hatun'un mekteb-i sıbyan içinde tesis ettiği kütüphane ve I.Mahmut'un Galatasaray Mektebi bünyesinde kurduğu kütüphane okul kütüphanelerine örnek olarak verilebilir (Cunbur, 1963). Erünsal'ın (1999b) deyişiyle "*öğrencilerin kitaba şiddetle ihtiyaç duyması nedeniyle kurulan*" Galatasaray Mektebi kütüphanesi I.Mahmut'un vakfettiği kitaplar ile daha da zenginleşmiştir.

Askeri okullar bünyesinde kütüphane açılması faaliyetleri ise Batı tarzı askeri okulların açılmaya başlamasıyla birlikte görülmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin askeri alanda uğradığı yenilgiler,

askeri eğitim alanında köklü değişikliklere neden olmuş ve 1773 yılında Hendesehane ile başlayan Batılı modeldeki eğitim kurumlarını, Mühendishane-i Bahr-i Hümayun, Humbarahane, Mühendishane-i Berr-i Hümayun, Mekteb-i Fünûn-u Harbiye-i Şahane (Harp Okulu), Mızıka-i Hümayun ve Tıbhane-i Amire'nin açılması izlemiştir (Anameriç, 2006). Bu kurumların bünyesinde Avrupa'daki örneklerine uygun olarak okullarda kullanılacak ders kitapları ve yardımcı kaynak kitapların yer aldığı kütüphaneler kurulmuştur. Bu kütüphanelerin envanteri ise; Friedric Wilhelm Rustow'un çetecilik ve gerilla harbini konu alan "*Petite Guerre [La Petite Guerre (Küçük Savaş)]*" adlı eserin Almanca basımının Osmanlıcaya çevrilmesi örneğinde olduğu gibi tercüme ve şerhler (Tepedenlioğlu, 2003; Kuruca, 2014), müderrislerin yazmış olduğu telif kitaplar, talebelerin, bilim adamlarının eserlerinden yaptıkları kopyalar ve vakıf sahipleri ya da hayırseverlerin kitap bağışlarından oluşturulmuştur (Anameriç, 2006). Ayrıca bazı dönemlerde okul bütçelerinde kitap temini, personel giderleri ve bakım-onarım masrafları için ödenek ayrılmıştır (Çavdar, 1995).

Yapılan arşiv araştırması esnasında, I.Cihan Harbi bittikten kısa bir süre sonra müfredat kapsamındaki derslerde kullanılmak üzere okul kütüphaneleri için kitap teminine yönelik bir arayış içine girildiği tespit edilmiştir. Bahse konu arşiv belgesinden hareketle, koleksiyonları genellikle vâkıfların bağışladığı kitaplardan oluşan medrese kütüphanelerinden farklı olarak, okul kütüphanelerinin müfredat esas alınarak oluşturulduğu değerlendirilmesinde bulunulabilir (BCA: FK: 180.9.0.0, K: 51.259.1, 17.06.1919).

Dört yıl gibi uzun bir süre devam eden ve maddi/manevi büyük yıkımlara sebebiyet veren bir harbin hemen ardından okul kütüphaneleri için kitap temin edilme çabası içine girilmesi, Osmanlı Devleti'nde okullara verilen önemin göstergelerinden biri olarak kabul edilebilir.

1.4. Tekke, Zaviye ve Türbe Kütüphaneleri

Osmanlı Dönemi'nin yaygın kütüphane türlerinden biri de dini ve eğitim kurumu olan tekke, zaviye ve türbelerin bünyesinde oluşturularak tekke mensupları, dervişler ve çevre halkının istifadesine sunulan kütüphanelerdir.

İslam dünyasında ilk örnekleri 8.yüzyılda görülmeye başlanılan ve sonraki yıllarda Moğol istilası sırasında tahrip edilen medreselerin işlevini üstlenen bu kütüphaneler (Tekeli ve İlkın, 1993) daha ziyade tasavvufi, dini ve edebi eserlerin yer aldığı alanlardır (Alar, 2001).

Tekke binası içinde bir odada veya tekke sınırları içinde özel bir binada kurulan bu kütüphanelerin en önemli temsilcilerinden biri Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nde kurulan ve içindeki kitaplar Şeyh Vefa tarafından vakfedilen Şeyh Vefa Zaviyesi kütüphanesidir. Kütüphanede, Kur'an-ı Kerim ve Kur'an-ı Kerim cüzü, tefsir, hadis ve tasavvuf kitaplarının yanı sıra gramer, tıp, lügat, felsefe, astronomi, Türkçe ve Farsça divan kitaplarının da bulunduğu iki yüz kadar da kitap bulunmaktadır. 1492 yılında Edirne'de Noktacızade olarak anılan Şeyh Mehmed bin Yusuf tarafından kurulan tekke kütüphanesi envanterinde ise çoğunluğu tasavvufi eserlerden oluşan otuz yedi kitap vardır (Erünsal, 1988).

Osmanlı Devleti'nin reform hareketleriyle tanınan padişahı II.Mahmut Dönemi'nde İstanbul'da kurulan kütüphanelerin arasında nicelik olarak ilk sırayı tekke kütüphanelerinin alması dikkat çekicidir. Çarşamba'daki Darü'l-mesnevi, Eyüp'teki Şeyh Murad ve Şeyh Şazeliyye tekke kütüphaneleri (Erünsal, 1988) ile Bayram Paşa ve (ilk şekliyle) Turhan Valide Sultan kütüphaneleri onun dönemine ait önemli yapıtlardandır (Cunbur, 1963).

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra (1826) lağvedilen Bektâşi tekkelerinden biri olan Silistre'deki Temür Baba Tekkesi ile Antalya'daki Abdal Musa Tekkesinde bulunan kitapların listelerinin hazırlanmış olması (Erünsal, 1988) o dönemde tekkelerde de kataloglama çalışmasının yapıldığını göstermesi açısından önemlidir.

Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevi tarafından kurulan tekke kütüphanesi diğer tekke kütüphanelerine nazaran oldukça teferruatlıdır. Zahirî ilimlerin tahsiline önem veren Gümüşhanevi, dergâh mensupları arasında bir yardımlaşma ve borç sandığı kurmuş ve burada toplanan para ile bir matbaa kurarak basılan eserlerin ücretsiz olarak dağıtımını sağlamıştır. Gümüşhanevi'nin beş yüzer altınlık vakıflarla İstanbul, Bayburt, Rize ve Of'ta dört büyük kütüphane kurduğu bilinmektedir (Gündüz, 1996). 1318 yılına ait Maarif Salnamesi'ne göre Bayburt'taki kütüphanede toplam bin sekiz yüz yetmiş altı adet kitap tespit edilmiştir (Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiyye, 1318). Bu sayı dönem itibarıyla bir tekke kütüphanesi için kayda değer bir miktardır.

Türbe kütüphanelerinin ilk örneği ise Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemine rastgelen bir tarihte Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin Gelibolu'daki türbesinde oluşturulan kütüphanedir. Yine Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'ndeki kütüphaneler arasında Bağdat'taki Hz. Ali ve Musa Kâzım türbe kütüphaneleri ön plana çıkmaktadır (Erünsal, 1988).

30 Kasım 1925 yılında kabul edilen “*Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun*” ile kapatılana kadar tekke, zaviye ve türbe kütüphanelerinin dini/tasavvufî eserlerin yanı sıra tıp, felsefe, edebiyat alanında hazırlanmış eserlerden oluşan zengin bir koleksiyona sahip oldukları ve bazı eksikliklerine rağmen, bir nevi halk kütüphanesi işlevi görerek, önemli bir misyon üstlendikleri söylenebilir.⁵

1.5. Müstakil Kütüphaneler

Din adamlarının, müderrislerin ve talebelerin yararlanabildiği medrese ve okul kütüphaneleri ile halkın da yararlanabildiği cami, türbe ve tekke kütüphanelerine; 17.yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendine özgü mimarisıyla, bağımsız bir kimlik taşıyan yeni bir kütüphane türü olan müstakil kütüphaneler eklenmiştir.

Osmanlı Dönemi müstakil kütüphanelerinin ilki Köprülü Kütüphanesi'dir (Anameriç, 2006). Köprülü Kütüphanesi'nin bağımsız (müstakil) olmasında, içinde yer almasının planlandığı, külliye'nin kurucusu Köprülü Mehmet Paşa'nın yapmayı tasarladığı külliye'yi tamamlayamadan vefat etmesinin etkisi olmuştur. Köprülü Mehmet Paşa tarafından 1661 yılında yapımına başlanan külliye'nin kendisinin sağlığında yalnızca medrese, hamam ve türbe bölümleri inşa edilebilmiş, külliye'nin geri kalan kısmı ise oğlu Fazıl Ahmet Paşa tarafından tamamlanmıştır. Fazıl Ahmet Paşa, babasının mirası olan külliye'yi tamamlayabilmek için babasından kalma kitaplarla kendi kitaplarını birleştirerek, 1678 yılında babasının türbesinin yakınında müstakil bir kütüphane binası yaptırmıştır (Erünsal, 2015b).

Köprülü kütüphanesinin kurulmasıyla birlikte Osmanlılar'da kütüphane kültürü; bina, koleksiyon, hizmet, kullanıcı ve çalışanlar bakımından farklı bir boyut kazanmıştır (Anameriç, 2006). Müstakil binalarda kurulan vakıf kütüphaneleri hem personel hem de koleksiyon bakımından zenginleşmeye başlamış, daha önceki kütüphanelerde yaklaşık iki yüz ila dört yüz olan kitap sayısı beş yüz ila bin beş yüze; kütüphaneci sayısı ise üçe kadar çıkmıştır (Erünsal, 1988). Müstakil kütüphane binalarının getirdiği diğer bir yenilik de özellikle 19.yüzyılda yaygınlaşmaya başlayan kütüphane vakfiyelerine namaz kılma, öğretim ve bazı dini merasimlerle ilgili şartların konularak eğitim ve ibadet faaliyetlerinin

⁵ 30 Kasım 1925'te kabul edilen “*Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun*” sadece Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kapsamına girmeyen tekke, türbe ve zaviye kütüphanelerinin Maarif Vekâleti idaresine devredilmesini değil (Cunbur, 1966b), ülkedeki bütün kütüphanelerin Maarif Vekâleti bünyesinde toplanmasını sağlamıştır (Sernikli, 2005). Bahse konu mekânlardaki eserlerin bakanlığa bağlı kütüphanelere alınmasıyla, eserlerin vâkıflarıyla ve bu vakıfların idarecileriyle olan hukuki bağı koparılmıştır (Sefercioğlu, 1960). Cumhuriyet Dönemi'nde yapılan bu çalışmaların Türk kültürüne ve kütüphanecilik faaliyetlerine en büyük katkılarından biri türbe, tekke ve zaviyelerin bünyesindeki çok sayıdaki kayıtsız yazma ve nadir eserin kayıt altına alınarak, gelecek nesillere aktarılmasını sağlamış olmasıdır.

ortaya çıkmasıdır (Erünsal, 2002). Bununla birlikte aynı yüzyılda Osmanlı Devleti sınırları içinde yapılmış pek çok yapıda olduğu gibi müstakil kütüphanelerde de mimari açıdan Batı etkisini görmek mümkündür (Çavdar, 1995). Hiçbir medrese, cami, türbe veya tekkeye bağlı olmadan müstakil bir binada hizmet veren bu kütüphanelerin sahip oldukları yönetmelikler, çalışan memurların özellikleri ve zengin kitap koleksiyonları ile günümüz halk kütüphanelerine en yakın örnek olduğu söylenebilir (Alar, 2001).

Bir külliyyeye bağlı olmayan ilk müstakil kütüphane ise İstanbul'da kurulan Şehid Ali Paşa Kütüphanesi'dir (1715). Sanat erbabını himaye etmesi kadar, zengin kitap koleksiyonu ile de tanınan Şehid Ali Paşa tarafından kurulan kütüphane diğer kütüphanelerden farklı bir mimariye sahiptir. Bodrum, zemin ve iç içe iki odadan oluşan üst kat olmak üzere üç kat hâlinde inşa edilmiş olan bu kütüphanenin bir özelliği de hâfız-ı kütüplerin yapması gereken işler, kütüphanenin hizmet verdiği saatler, kitap sayımıyla ilgili esasların belirlenmiş olması ve kitaplardan yalnızca kütüphane içinde yararlanılması şartının getirilmiş olmasıdır (Erünsal, 2010).

Müstakil binaya sahip ikinci bir kütüphane ise Atıf Efendi Kütüphanesi'dir. I.Mahmut Dönemi'nde baş defterdarlık yapmış, şair Atıf Mustafa Efendi tarafından İstanbul'un Vefa semtinde kurulmuştur (1741). Hafız-ı kütüplerin, kütüphanenin yanına inşa edilmiş olan lojmanda kalmaları zorunlu kılınmış ve hafız-ı kütüplere, haftanın Salı ve Cuma günleri dışında kütüphanecilik görevinde bulunmanın yanı sıra, kütüphanede cemaatle kılınacak namazlarda imamlık ve müezzinlik yapmakla yükümlü tutulmuş olmaları dikkat çekicidir (Cunbur, 1985).

Özetle Osmanlı Dönemi'nde gerek İstanbul'da gerekse taşrada köklü bir kütüphane kurma geleneği vardır. Padişah ve yakın çevresi tarafından başlatılan bu gelenek zamanla paşalardan şeyhlere kadar, oradan da toplumun diğer tabakalarına yayılmış ve yaygınlaşmıştır. 17.yüzyılın sonlarından itibaren ise ulema sınıfına mensup kişilerin yeni kütüphane kurmak yerine, kitaplarını daha önce kurulmuş kütüphanelere vakfettikleri görülmektedir (Erünsal, 1999b). Mevcut veriler ışığında, Osmanlı Dönemi'nde vakıf geleneğinin yaygın olduğunu ve kurulan kimi vakıf kütüphanelerinin dermesi itibarıyla halk kütüphanesi sayılabileceğini söylemek mümkündür.

2. Vakıf Kütüphanelerine Kanuni Statü Kazandırma Çabaları ve Kütüphanelerin İşletme Esaslarının Belirlenmesi

Özellikle 18.yüzyılın ikinci yarısından itibaren askeri eğitim kurumlarında Avrupa eğitim tarzının benimsenmesi ve bu bağlamda köklü değişikliklere gidilmesi, sivil eğitim öğretim kurumları bünyesinde kurulmuş olan kütüphaneler ile diğer vakıf kütüphanelerinin de geliştirilme ihtiyacını gündeme getirmiştir.

2.1. Vakıf Kütüphanelerine Statü Kazandırma Çabaları

Osmanlı Devleti'nin Gerileme ve Dağılma Dönemleri'nde diğer kurumlar gibi kütüphaneler de bir çöküş dönemine girmiş ve halkın ihtiyaçlarını karşılayamaz hâle gelmişlerdir. Vakıf yoluyla kurulan kütüphanelerin müstakil yapıya kavuşması, kütüphanelerin yönetimlerini de etkilemiştir.

III.Mustafa'dan itibaren, III.Selim, Abdülmecit, Abdülaziz ve II.Abdülhamit Dönemlerinde; kütüphane kurmanın yanı sıra kütüphanelerin içinde yer aldığı eğitim öğretim kurumları ve vakıf yönetimleri ile ilgili yapılan düzenlemelerle, kütüphanelere farklı özellikler kazandırılmıştır. II.Mahmut Dönemi'nde Divan-ı Hümayun'un yerini Heyet-i Vükela (Bakanlar Kurulu) kurulmuş ve nezaretler oluşturulmuştur. Uzun yıllar vakıf hükümlerine göre kurulan kütüphanelere 19.yüzyılda okul ve müstakil kütüphaneler gibi yeni türler eklenince, kütüphanelerin hangi nezaretin altına gireceği tartışması ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Dönemi'nde evkaf idaresini kadılar teftiş ve kontrol ederken Evkaf Nezareti'nin kurulmasıyla birlikte kütüphanelerin idaresinin devlet kontrolü ile merkezi bir yönetim altında toplanmaları, kütüphane tarihinde bir aşama olarak kabul edilmektedir (Can, 1998).

Osmanlı Devleti'nin Dağılma Dönemi'nde Tanzimat ve özellikle Islahat Fermanı'ndan sonra doğrudan kütüphaneler ve kütüphanecilik alanında olmasa da bir takım nizamnameler ve talimnamelerle düzenlemeler yapılmıştır. Bunlardan 1864'te yayımlanan "*Matbuat Nizamnamesi*" ile ilk derleme çalışmalarının yapılması ve 1869 yılında yayımlanan "*Maarif-i Umumi Nizamnamesi*" ile 1826 yılından beri Evkaf Nezareti bünyesinde hizmet veren kütüphanelerin gözetim ve denetimlerinin, tüm okullarla birlikte Maarif Nezareti'ne devredilmesi vakıf kütüphanelerinin işleyişi ile ilgili düzenlemelerin ilk örneklerini teşkil etmektedir (Şenalp, 1994). 1869 yılına kadar bir vakıf girişimi olarak, kendine özgü oluşum, yönetim ve denetim kuralları ile biçimlenmiş olan kütüphaneler bu nizamname ile okullarla birlikte Maarif Nezareti'ne bağlanarak bir kamu görevi kimliğini kazanmışlardır⁶ (Soysal, 1987). Böylece yüzyıllar boyunca vakıf yoluyla oluşan ve varlığını yine bu yolla sürdüren kütüphanelerin kontrolü ve teftişi bakımından yeni bir düzenlemeye gidilerek kişilere bağlı bir etkinlik konusu olmaktan çıkarılmış, devlet örgütünün yükümlülük alanına girerek eğitim sisteminin önemli bir parçası hâline gelmiştir (Can, 1998).

1879 yılında ise Maarif-i Umumiye Nezareti'nin yönetiminde bir komisyona İstanbul'daki vakıf kütüphanelerinin kataloglarını hazırlama görevi verilmiş ve altmış dokuz kütüphaneye ait kırk ciltlik bir basılı katalog dizisi çıkarılmıştır (Baysal, 1985). Yine 1881 yılında "*Kütüphanelerin Suret-i İdaresine İlişkin Talimatname*"nin yayımlanması ve 1882 yılında İstanbul kütüphanelerinin kitap mevcutlarının belirlenmesi için "*irade-i seniyye*"nin yayımlanması da Osmanlı Dönemi'nde kütüphanecilik hizmetlerinin gelişimi adına önemli çalışmalardır. Devletin kurduğu ilk halk kütüphanesi olarak adlandırılan "*Kütübhane-i Umûmî-i Osmani*"nin (*Beyazıt Devlet Kütüphanesi*) 1884 yılında açılması ve kütüphanelerin yönetimi ile kütüphanecilerin denetiminin 1885 yılında Maarif Nezareti bünyesindeki "*Kütüphaneler Müfettişliği*"ne devredilmesi de kütüphanelere kanuni statü kazandırılması, Osmanlı kütüphaneciliğinin gelişimi adına atılan diğer önemli adımlardır (Anameriç, 2006).

Bu nizamname ve talimatnamelerin kütüphanecilik açısından önemi, kütüphaneleri eğitimin bir parçası hâline getirmiş olmasıdır. Aslında eğitim ile ilgili çıkarılan bu nizamname ve talimatnamelerin yayınlanmasının hemen ardından, 1882 yılında Beyazıt'ta Kütüphane-i Umumi Osmani adıyla ülkede yayınlanan bütün eserleri bir araya getirmek amacıyla bir kütüphane kurulması, milli kütüphane sayılabilecek adımların o dönemlerde atıldığının kanıtıdır.

2.2. Vakıf Kütüphanelerinin İşletme Esaslarının Belirlenmesi

Vakıf kurumları tarih boyunca hangi amaçla kurulmuş olursa olsun, Türk-İslam dünyasında önemli ve çeşitli hizmetleri üstlenerek, günümüzde modern devletin yapmakta olduğu çok sayıda kamusal görevi yüzyıllarca başarıyla yerine getirmiştir. Kamusal nitelikli kurumlardan biri olarak vakıf kütüphaneleri imkânı olan insanlar tarafından bir hayır eseri olarak yaptırılmış ve yönetim esaslarını da kendileri belirlemişlerdir.

Vakıf müessesesi, eğitimin önemli bir aracı olarak gördüğü kitap ve kütüphanelere büyük önem atfetmiştir. Bu anlayışın tezahürü olarak her bir medrese, dârü'l-hadis ve külliye'nin içinde veya civarında mutlaka bir kütüphane veya kitaplık kurulmuş, cami ve mescitlere de çok sayıda kitap vakfedilmiştir (Yadığer, 2010).

Tanzimat'a kadar devletin sınırları içinde kurulan vakıf kütüphanelerinin yönetim esasları birbirine benzemektedir. Bu kütüphanelerin düzenli bir biçimde yönetilmesi ve hizmet verebilmesi için vâkıflar tarafından hazırlanan vakfiyelerde bazı şartlar öne sürülmüştür. Bahse konu vakfiyelerde yalnız

⁶ 1869 yılında Maarif Nezareti bünyesine alınan kütüphaneler, 20 Temmuz 1912 tarihli "*Evkaf Nezareti İdare-i Merkeziyesi Teşkilat ve Vezâifi Hakkında Nizamname*" ile tekrar Evkaf Nezareti'ne bağlanmıştır. Detaylı bilgi için bk. (Düstur, Tertib II, C: IV).

vakfedilen kütüphane binası, gelirler ve kitap sayısı değil; bu birimlerde çalışacak personelin nitelikleri, kütüphanenin açılış-kapanış saatleri, kataloglama, sayım ve denetim işlemleri, kullanıcılara davranış usulleri gibi kütüphane hizmetlerinin özü sayılabilecek olan birçok hususa da yer verilmiştir (Baysal, 1985). Yine suistimallere engel olmak amacıyla kütüphane personelinin seçim aşamasında da vakıf kurucularının son derece titiz davrandıkları görülmektedir. Kütüphanedeki herhangi bir boş pozisyon için vakfın mütevellisi, vakıf şartlarına uygun bir adayı seçip vakıf nazırlarına arz etmekte, nazırlar bu arzı Divan'a göndermekte, Divan'ın aldığı karar doğrultusunda görevlendirilmesi uygun görülen personele atamasına dair bir berat verilerek işbaşı yaptırılmaktadır (Erünsal, 1999b).

Vakıf kütüphanelerinin işletilmesinde önemli bir görev üstlenen kütüphane personelinin sayı ve görev tanımları zamana göre farklılık göstermektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi kütüphanelerinde yalnızca bir hafız-ı kütüp⁷ görev yapmaktayken; sonraki dönemlerde hafız-ı kütüplerin sayısı artırılmıştır (Erünsal, 2015b). Ayrıca kütüphane personeli olarak hafız-ı kütüplerle birlikte hafız-ı kütüb-i evvel, tekke kütüphanelerinde dervişan ve tekke mensupları; saray kütüphanelerinde saray görevlileri; medrese ve mektep kütüphanelerinde müderris, muallim ve talebeler; cami kütüphanelerinde ise imamların görevlendirildiği görülmektedir. Müstakil kütüphanelerin ortaya çıkışından sonra ise kütüphane binasının korunması ve bakımıyla görevlendirilmek üzere personel kadrosuna bevab⁸, ferraş⁹, marangoz, suyolcu¹⁰ gibi görevliler de eklenmiştir (Erünsal, 1988). Böylece bir yandan halkın okuma ihtiyacı karşılanırken, diğer yandan da buralara tayin edilen liyakatlı hafız-ı kütüpler vasıtasıyla eğitim ve öğretim faaliyetleri yürütülmüştür (Baltacı, 2002).

Uzun yıllar boyunca, sadece vakıf hükümlerine göre kurulan kütüphanelere 19.yüzyılda yeni türler eklenince, kütüphanelerin hangi nezaretin altına gireceği tartışması ortaya çıkmıştır¹¹ (Can, 1998). 1826'da kurulan Evkaf-ı Hümayun Nezareti, bütün vakıfların idaresine el koyunca kütüphaneler de diğer vakıflar gibi merkezi bir yönetim altında toplanmıştır (Akgündüz, 2002). Kütüphane ve kütüphanecilik tarihinde önemli bir aşama olarak kabul edilen bu gelişmeyle kütüphanelerin yönetimi Evkaf-ı Hümayun Nezareti kanalı ile devlet yönetimine girmekle birlikte, kendi özel vakfiyelerindeki hükümlere göre yönetilmeye devam etmiştir (Can, 1998). Sonraki yıllarda ise medrese, tekke ve zaviyelerin yönetim ve teftişi, vakıf kurumlarından sorumlu olan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin denetiminde kalmaya devam ederken, diğer tüm kütüphanelerin yönetim ve teftişi Maarif-i Umumiye Nezareti'nin iki ayrı biriminden biri olan Meclis-i Kebir-i Maarif'in alt birimi Daire-i İdare'ye

⁷ Hafız-ı kütüp: Kütüphaneci (Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât, 1962).

⁸ Bevab: Kapıcı (Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât, 1962).

⁹ Ferraş: Hizmetçi (Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât, 1962).

¹⁰ Suyolcu: Osmanlı Dönemi'nde şehre içme suyu getirilen suyolları, maslaklar (sürekli akan çeşmeler) ve su dağıtım şebekesinin bakım ve onarımıyla görevli kimse (Kubbealtı Lügâtı, 2005).

¹¹ Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde vakıfların teftiş ve kontrol işlemlerini kadılar yaparken; Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nde bu vazifenin icrası için önce Sadr-ı Âli Nezâreti, ardından da Evkaf-ı Haremeyn Nezareti kurulmuştur. 1774'te ise Evkaf-ı Hamidiye İdaresi kurulmuş ve belli vakıfların yönetimi bu birime devredilmiştir (Akgündüz, 2002). II.Mahmut Dönemi'ne gelindiğinde Divan-ı Hümayun'un yerini modern hükümet sistemi almış ve nezaretler oluşturulmuş, padişah, sadrazam ve şeyhülislamda toplanmış olan yetkiler, Avrupa devletlerinde olduğu gibi bakanlıklar arasında paylaşmış ve işbölümü yapılmıştır (Alp, 2003).

geçmiştir.¹² Böylece bir vakıf kurumu olan kütüphanelerin bir kısmının işletilmesi, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde vâkıf olarak kişiler tarafından değil, devlet eliyle yürütülmeye başlanmıştır.

Ancak Osmanlı Dönemi'nde çeşitli kütüphaneler kurulum buralarda çok değerli eserler bulunmasına rağmen hangi kütüphanelerde hangi eserlerin olduğunun bilinmediği ve bu eserleri düzenlemek, denetlemek, ödünç vermek gibi kütüphanecilik ihtiyaçlarını karşılayamadığı için kütüphanecilik faaliyetlerinin yetersiz olduğu görülmektedir.

3. Osmanlı Dönemi Vakıf Kütüphanelerinin Toplum Hayatına Etkileri

Vakıflar, bir yandan toplum hayatı için lüzumlu sosyal nitelikli kamu hizmetleri üstlenerek, hastane ve kütüphaneler kurmayı, yurt ve imaretler açmayı kendilerine görev edinirken diğer yandan da sahip oldukları kültür varlıkları ve eserler ile şehircilik faaliyetlerine katkı sağlamışlardır. Bu yönüyle vakıflar, hem insan hayatının zorunlu ve temel ihtiyaçlarının karşılanmasında hem de tarihi ve kültürel mirasın korunmasında önemli katkılarda bulunmuşlardır (Yadığer, 2010).

Günümüz halk kütüphanelerine benzer bir misyon üstlenmesine rağmen, bir halk kütüphanesinin tüm karakteristik özelliklerini yansıtmayan Osmanlı Dönemi vakıf kütüphaneleri¹³ toplumun özellikle eğitim, sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan gelişiminde etkili olmuştur.

3.1. Sosyal Hayata Etkileri

Osmanlı vakıf kütüphanelerinin toplum hayatına en önemli etkilerinden biri sosyal hayata yaptıkları katkılarıdır. Kullanıcılarından herhangi bir ücret talep etmeyen ve özellikle okul, cami, türbe, tekke gibi dönemin insan profili tarafından yoğun olarak kullanılan/ziyaret edilen mekânların içinde veya çevresinde inşa edilen kütüphaneler, halkın boş zamanlarını faydalı bir uğraşla değerlendirmesine ve okuma alışkanlığı kazanmasına katkı sağlamışlardır.

Bununla birlikte vakıf kütüphanelerinin bu nimetlerinden toplumun tüm kesimlerinin eşit oranda istifade ettiğini söylemek mümkün değildir. Vakıf kütüphanelerinin en yoğun olduğu yer (başkent) İstanbul'dur. Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü altı yüzyıllık süreçte kurulan üç yüzü aşkın kütüphanenin % 14'ü İstanbul, % 8'i Balkanlar, % 53'ü Anadolu, % 2'si Adalar, % 23'ü Orta Doğu ve Arap vilayetlerindedir (Anameriç, 2006). Toplam kütüphane sayısının yarısı Anadolu vilayetlerine birer ikişer yayılmışken; yüzölçümü olarak çok küçük bir alanı kapsayan İstanbul'da (Patrick, 2009), Anadolu'daki bütün kütüphanelerin beşte biri kadar kütüphane bulunması eleştirilere neden olmuştur (Lewis, 1975). Bu eleştirileri en yüksek perdeden dile getiren devlet adamlarından biri olan Süleyman Penah Bey, 16.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'ndeki siyasi, askeri, iktisadi çöküşün sebepleri arasında ilmiye teşkilatının gerilemesini göstermiş ve bu gerilemeyi lüzumundan fazla medrese, kütüphane ve cami İstanbul'da toplanmışken; memleketin diğer şehirlerindeki insanların bu kurumlara ulaşamamasına bağlamıştır (Atik, 2002).

¹² Meclis-i Kebir-i Maarif, ilmi ve idari olmak üzere iki daireye ayrılmış ve müze, kütüphane, matbaaların faaliyetleriyle meşgul olmuşlardır (Alp, 2003).

¹³ Ersoy (1966, s. 1) tarafından; "kadın-erkek, her yaşta, her düzeyde ve her meslektan okuyucunun çeşitli konulardaki fikir ürünlerinden ücretsiz ve serbestçe yararlanmasını sağlayarak, bölgesinin kültürel, sosyal ve teknik kalkınmasında yardımcı olan kurumlar" olarak tanımlan halk kütüphaneleri, kadın-erkek, genç-yaşlı, zengin-fakir demeden toplumun tüm bireylerine hizmet verirken; Osmanlı Dönemi vakıf kütüphaneleri için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bunda o dönemde kadın okur-yazar oranının çok düşük olması ve gayrimüslim ahalinin cami kütüphanelerini kullanmamaları gibi etmenlerin de etkili olduğuna şüphe yoktur. Bununla birlikte, cinsiyet ve din temelli bir tasniften bağımsız olarak, vakıf kütüphanelerinin toplumun önemli bir bölümünün bilgiye ücretsiz ve serbestçe ulaşımına imkân tanıdığı söylenebilir.

Esasen vakıf kütüphanelerinin dağılımındaki orantısızlık Anadolu coğrafyasında da kendisini bariz bir şekilde hissettirmektedir. Anadolu'da en çok vakıf kütüphanesi kurulan vilayet Osmanlı Devleti'nin eski başkentlerinden biri olan Bursa'dır (Cunbur, 1966a). Bununla birlikte, Kastamonu, Manisa, Kayseri, Burdur, Amasya, Afyon, Tosya, Safranbolu ve Akhisar gibi küçük yerleşim bölgelerinde de kütüphanelerin kurulmuş olması, kütüphanelerin bir gereklilik olarak algılandığı ve vakıf hizmetlerinin sınırlı miktarda da olsa buralara kadar ulaştığını göstermektedir (Baysal, 1985). Anadolu'daki kütüphane (ve dolayısıyla kitap) sayısının artışı 18.yüzyılın ikinci yarısından sonraki yıllara, özellikle I.Abdülhamit Dönemi'ne rastlamaktadır (Erünsal, 1988). Maarif Salnamelerine göre II.Abdülhamit Dönemi'nde Anadolu'nun değişik vilayetlerindeki vakıf kütüphanelerinin bünyesinde önemli miktarda kitap bulunduğu görülmektedir. Bu durumun en somut örnekleri Trabzon, Sivas ve Adana Vilayetleri'nin durumudur. Salnamelere göre Trabzon Vilayeti; Trabzon (5), Canik (6) ve Lazistan (1) Sancakları'nda toplam 12 kütüphane ve bu kütüphanelerde 5.212 kitap bulunmaktadır (Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye, 1316). Sivas vilayetinde 17 kütüphane vardır ve Sivas (4), Tokat (3) ve Amasya'daki (10) kütüphanelerin bünyesinde toplam 3.072 kitap bulunmaktadır (Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye, 1321). Adana Vilayeti'nde ise Adana (2), Mersin (1), Tarsus (2) ve Osmaniye'de (1) olmak üzere 6 kütüphane ve bu kütüphanelerin envanterinde toplam 527 kitap bulunmaktadır (Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye, 1317). Bu vilayetlerin dışında Aydın vilayetinde 29 kütüphane bulunmakta (Hayta ve Ünal, 2006), Turgutlu'daki Paşa Cami Kütüphanesi'nde 617 (Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye, 1317), Niğde Sungur Bey Kütüphanesi'nde ise 300 kitap bulunmaktadır (Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye, 1316). Bu rakamlar Anadolu coğrafyasında gerek kütüphane, gerekse bu kütüphanelerin envanterindeki kitap sayısı bakımından homojen bir dağılım olmadığını göstermektedir. Yine bu dağılımla alakalı olarak dikkat çekici bir başka husus da padişahların şehzadelik dönemlerini geçirdikleri Manisa, Amasya, Konya, Trabzon, Kütahya, Sivas, Sinop, Muğla, Bursa, İzmit, Eskişehir ve Balıkesir gibi illerde kurulan kütüphanelerin sayısının diğer şehirlere nazaran daha yüksek olmasıdır. Vakıf kütüphanelerinden toplumun tüm kesimlerinin aynı oranda faydalandığını, dolayısıyla bu kütüphanelerin topyekûn bir katkı sağladığını söylemek de mümkün değildir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından 18.yüzyılın sonlarına kadar vakıf kütüphaneleri, çoğunlukla medrese talebelerine ve ulema sınıfına hizmet etmiş, koleksiyonları da ağırlıklı olarak dini ilimleri konu alan eserler ile ders kitaplarından oluşmuştur. Özellikle bireylerin erken yaştan itibaren kitap ile tanışma olanağı bulunduğu ortamlar olan okul kütüphanelerinde (Karadeniz ve Yılmaz, 2017) büyük çoğunluğu Arapça eserlerden oluşan bu koleksiyonlara herhangi bir erişim yasağı olmamasına rağmen, halkın Arapça bilmemesi ve kitapların bulunduğu mekânlara ulaşım sıkıntısı nedeniyle bu koleksiyonlardan gereği gibi istifade edilememiştir. Ancak mahalle halkı ve cami cemaatinin istifadesini hedefleyen cami, tekke ve zaviye kütüphaneleri ile 17.yüzyılın ikinci yarısından itibaren müstakil kütüphanelerin kurulması, vakıf kütüphanelerinin bir nevi halk kütüphanesine evrilmesini sağlamıştır. Bu kütüphanelerin koleksiyonları da çoğunlukla Kur'an-ı Kerim ve dini eserlerden oluşmakla birlikte, mahalle halkı ve cemaatin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak ağırlıklı olarak Türkçe eserlerden oluşmuştur (Erünsal, 2015a; Erünsal, 1999b).

Vakıf kütüphaneleri her ne kadar halka açık kütüphaneler olarak kabul edilebilse de toplumun tümü tarafından değil erkek yoğun olarak kullanıldığı iddia edilebilir. Padişah hanım ve anaları kütüphaneler kurmuşlarsa da bunlardan hemcinsleri istifade edememiştir.¹⁴ Esasen bunun tek sebebi kadınların bu

¹⁴ Osmanlı toplumunda kentli kadının hareketleri sınırlanmışken; taşrada yaşayan kadın tarımsal üretime ve yer yer ticari faaliyetlere katılmış ve erkeğiyle birlikte çalışmıştır. Tanzimat ile birlikte kadının sosyal hayata daha fazla dahil edilmesine yönelik bir dizi çalışma başlatılmış ve kadınların eğitilmesi için ebe, kız öğretmen okulları gibi eğitim kurumları açılmışsa da, bu modern kurumlardan genel itibarıyla büyük kentlerde yaşayan, üst tabakaya mensup ailelerin çocukları yararlanabilmiştir. II.Meşrutiyet Dönemi'nde bazı feminist dernekler kurulmaya başlanmış; ancak I.Cihan

tür mekânları kullanma zorluğu değildir. Okuma yazma oranının üst tabakaya mensup aileler dışındaki kadınlar arasında oldukça düşük olması ve koleksiyonların muhtevası ile kitapların dili de kadınların kütüphanelerden yararlanmasını güçleştirmiştir. 1871 yılında Erzurum'a gelen, 1875'te ise Erzurum'dan İstanbul'a geçerek Amerikan Kız Koleji Müdüreligi yapan ve ömrünün elli üç yıllık bölümünü Osmanlı Devleti sınırları dahilinde geçiren Mary Mills Patrick (2009) anılarında; kadınların kütüphaneye giremediklerinden dem vurmuş ve bu durumu şaşkınlıkla karşıladığını belirtmiştir. Bununla birlikte vakıf kütüphanelerinin istatistiklerinde kütüphaneye devam eden okuyucu sayısının kadın-erkek olarak ayrılmış olması, kadınların o tarihte kütüphaneyi kullanabileceğine dair ipucu niteliğindedir (Erünsal, 2015a).

Sadece İstanbul'da değil, Anadolu'da da kayda değer miktarda gayrimüslim tebaa bulunduğu ve bunların yüzlerce yıldır Müslüman Türk halkıyla barış içinde yaşadığı bilinmekle birlikte (Demir, 2018), bu kitlenin vakıf kütüphanelerini ne derece kullandığı, dolayısıyla Osmanlı Dönemi vakıf kütüphanelerinin bu insanların hayatını ne derece etkilediği bilinmemektedir. Ancak okur-yazar oranı Müslüman ahaliye nazaran oldukça yüksek olan, İstanbul ve İzmir gibi ticari açıdan hareketli yerlerde yüzlerce yıldır ticaretle iştigal eden ve devlette önemli memuriyetler elde etmiş olan bu eğitilmiş ve görece refah seviyesi yüksek kitlenin kitap ve kütüphaneden uzak olması düşünülemeyeceğinden, gayrimüslim ahalinin kendi okulları, cemiyetleri, evleri ve ibadethanelerinde kitaplık ve/veya kütüphaneler teşkil ettikleri şeklinde bir tahminde bulunulabilir.

Osmanlı vakıf kütüphanelerinin yabancı uyruklu kişilerin hizmetine açık olup olmadığı, dolayısıyla sahip olunan kültürel birikimin dönemin paydaşlarıyla ne derece paylaşıldığı konusu da net değildir. Bazı seyahatnamelerde yabancıların kütüphaneyi kullanmalarının güçlüklerine dair ifadeler rastlamak mümkündür. 18.yüzyılda yaşamış ve felsefe, edebiyat, arkeoloji tahsili de yapmış bir Cizvit papazı olan Giambattista Toderini (2018) seyahatnamesinde; İstanbul'da bulunduğu sürede kütüphaneciler ve nüfuzlu kişilerle kurduğu ilişki sayesinde Fatih, Ayasofya ve Süleymaniye kütüphanelerine girebildiği; ancak cami içinden geçilerek ulaşılabilen ve camiye girebilmek için de padişah izni gereken Köprülü ve Veliyüddin Efendi Kütüphaneleri'nden istifade edemediği yönünde ifadeler yer vermiştir. 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise belirli izinlere tabi olmak kaydıyla yabancı ilim adamlarının kütüphanelerden istifade ettiklerine dair kayıtlar bulunmaktadır.

Tüm eksikliklerine rağmen vakıf kütüphanelerinin; gelir seviyesinin düşük olması nedeniyle kitaba ulaşmakta zorluk çeken Müslüman Türk ahalinin hiç değilse bir bölümünü kitapla buluşturduğu, özellikle okul çağındaki genç bireylerin okuma alışkanlığı kazandırdığı ve bu suretle eğitim seviyesini yükselttiği, bireylerin zamanlarını daha verimli geçirmelerine ve sosyalleşmelerine katkı sağladığı söylenebilir.

3.2. Eğitim Öğretim, Bilim ve Kültür Hayatına Etkileri

Osmanlı vakıf kütüphanelerinin toplum hayatına en önemli etkilerinden biri de eğitim öğretim, bilim ve kültür hayatına yaptıkları katkılardır.

Tüm karakteristik özelliklerini taşımamakla birlikte, özellikle 17.yüzyılın ikinci yarısından itibaren müstakil kütüphanelerin kurulmasından sonra bir nevi halk kütüphanesi olarak değerlendirilebilecek olan Osmanlı vakıf kütüphanelerinin, bireylerin ve toplumsal grupların gelişmesi için gerekli ortamı hazırladığı ve bu hâliyle resmi eğitim kurumlarını tamamlayan bir kültür merkezi oldukları söylenebilir (IFLA/UNESCO Public Library Manifesto, 1994).

Harbi'nin patlak vermesiyle bu tür faaliyetler kesintiye uğramıştır. Milli Mücadele Dönemi'nde ise bir yandan cephede erkeğiyle birlikte işgal güçlerine karşı savaşan Türk kadını, diğer yandan da İstanbul'da olduğu gibi işgali protesto eden mitinglere katılmış ve cepheye giden erkeklerin işlerini üstlenmiştir (Tekeli, 1985).

Cami, tekke, türbe gibi dini mekânların içinde veya çevresinde kurulan kütüphaneler bu mekânları çekim merkezi hâline getirmekle kalmamış; buraya araştırma yapmak üzere gelen kişilerin ibadet etme, İslam dini ve kültürünü tanınmasına da aracılık etmiştir. Bahse konu mahallerde kurulan kütüphaneler, İslam dinini kulaktan dolma bilgiler ve dogmalardan daha ziyade; bilimsel kriterlere uygun olarak hazırlanmış yazılı kaynaklardan okuma ve birden fazla kaynaktan teyit etme şansı yakalamışlardır. Bununla birlikte, başkent İstanbul'da yaşayan insanların kütüphanelerden istifade şekillerinin dönemin koşullarına göre şekillendiği söylenebilir.

Osmanlı Devleti'nin özellikle 18.yüzyıldan itibaren daha derinden hissetmeye başladığı askeri, siyasi ve ekonomik sorunlardan vakıf kütüphaneleri de etkilenmiştir. Bu dönemde devlet kurumlarının zayıflamasına paralel olarak medreselerin de eski cazibesini yitirmesi, en önemli kullanıcı kitlesi medrese müderris ve talebeleri olan vakıf kütüphanelerinin daha az rağbet görmeye başlamasına neden olmuştur. Yine halkın önemli bir kısmının ancak temel dini bilgiler ile günlük hayata dair konuları anlayabilecek kadar okuma yazma bilmesi¹⁵ ve vâkıfların, vakfiyelerinde zaten az sayıda olan değerli eserleri daha ziyade bilinçli kişilerin kullanımına sunmak istemeleri, kütüphanelerin toplumun sosyokültürel hayatına etkisini kısıtlayan faktörler olmuşlardır (Erünsal, 2015b).

Özellikle 20.yüzyılın başından itibaren birbiri ardına yaşanan savaşlar da yüksekokullar, erkek öğretmen okulları, sultanî ve idadîler ile bu kitlelerin uğrak yeri olan kütüphaneler üzerinde yıkıcı etkiler yaratmış, zaten az sayıdaki eğitilmiş ve nitelikli genç nüfusun % 85-% 90'lık kısmı I.Cihan Harbi'nde yitirilmiştir.¹⁶ Bu büyük kaybın olumsuz etkileri uzun yıllar hissedilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde medreselerin rağbet gördüğü dönemden başlayarak, her daim eğitim öğretim kurumlarının tamamlayıcısı olan vakıf kütüphaneleri, kısıtlı imkânlarına rağmen eğitim öğretim ve bilim kültür hayatına kıymetli katkılarda bulunmuşlardır.

3.3. Ekonomik Hayata Etkileri

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasal şartlar vakıf kütüphanelerinin statüsü üzerinde belirleyici olduğu gibi, vakıf kütüphanelerinin durumu her daim ekonomik şartlarla etkileşim içinde olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Dönemi'nde savaşlar, taht çekişmeleri, ekonomik ve siyasi yapının yerleşmesi adına verilen mücadeleler ve devlet birliğinin sağlanması için yapılan çalışmalar nedeniyle eğitim, bilim ve kültür konularıyla, dolayısıyla da kütüphanelerle yeterince ilgilenilememiş ve medreseler bünyesinde küçük dermeli kütüphaneler oluşturulmasıyla yetinilmiştir. Ancak Fatih Sultan

¹⁵ Batı Avrupa'da, özellikle İtalya ve Fransa'da 12. yüzyılda aristokratik üst kesimin en az yarısından fazlasının okur-yazar olduğu görülmektedir. İngiltere'de bu miktar biraz daha aşağıdadır (Gümüş, 2010). Osmanlı Devleti'nde ise 1800'lerde % 1 olan okur-yazarlık oranı, yüzyılın sonunda % 5-10 seviyesine ulaşmıştır. Koloğlu (2015) bu rakamlara daha temkinli yaklaşmakta ve % 10'u abartılı bulmaktadır. Ona göre bu oranın % 4'lük kısmı devlet hizmetindeki Rum ve Ermeniler ile onlara nazaran daha az sayıdaki Arnavut ve Araplardan oluşmaktadır. Zaten az sayıda olan Türk okur-yazarın önemli bir bölümünün I.Cihan Harbi'nde hayatını kaybettiğine dikkat çeken Koloğlu, Mütareke Dönemine % 2-4 gibi çok düşük bir okur-yazar oranıyla girildiğini belirtmektedir.

¹⁶ Ekim 1915'e kadar savaşa katılan talebe ve müderrisler gönüllü olup, bu tarihten sonra öğretmen okullarında okuyanlar ve mezunlar ile idadî ve sultanîlerdeki müderrisler kademeli olarak harp meydanına gönderilmişlerdir. Atatürk'ün "*Biz Çanakkale'ye bir Darülfünun gömüldük*" şeklindeki ifadesini rakamlar da doğrulamaktadır. Belgeler, en az 7.500 yüksekokul talebesi ve mezununun şehit olduğunu göstermekte ve Güçtekin'in (2015) ifadesiyle; bu sayı o dönem şartlarına göre yaklaşık bir buçuk darülfünun etmektedir. Harbin genelinde ise 15 bin eğitilmiş idadî, sultanî ve yüksekokul talebesi/mezununun kaybedildiği, bu sayıya, medrese talebe/mezunları ile özel okulların idadî ve sultanîlerden askere alınanların da eklenmesiyle yaklaşık 20 bin eğitilmiş insanın kaybedildiği söylenebilir. Yine devletin tüm eğitim kurumlarından en az 3 bin öğretmen askere çağırılmıştır ki bu da yaklaşık 150 bin vatan evladının temel eğitimden mahrum kalması anlamına gelmektedir.

Mehmet ile başlayan Yükselme Dönemi'nde kütüphaneler altın çağını yaşamış ve 1514-1517 yılları arasında Yavuz Sultan Selim'in doğudaki bilim, kültür ve sanat alanında ön plana çıkmış olan şehirlere düzenlediği seferler de Osmanlı Sarayı'nda zengin dermeli kütüphaneler oluşmasına katkı sağlamıştır. Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin askeri, siyasi ve bilimsel açıdan en parlak dönemini yaşamış olması kütüphaneleri eğitim öğretim sisteminin ayrılmaz bir parçası hâline getirmiştir. II.Selim Dönemi'nde estetik kaygılar ön plana çıkmış ve kütüphanelerin mimari yapıları ile buldukları mekânlar güzelleşmeye ve çeşitlenmeye başlamıştır. Yükselme Dönemi'nin son padişahı olan III.Murat Dönemi'nde ise uzun savaşların etkisiyle devletin ekonomik açıdan zayıflama eğilimi göstermesi, hayır kurumlarının kurulmasını ve işletme faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemeye başlamıştır (Anameriç, 2006).

Duraklama Dönemi'nde ekonomik şartların daha da kötüye gitmesi nedeniyle yeni kütüphane kurulmasından daha ziyade; mevcut kütüphanelerin işleyişlerine yönelik bir dizi düzenlemeye gidildiği görülmektedir. Bu dönemde kütüphane katalogları hazırlanmış, nizamnameler ve talimatnameler yayınlanmıştır. Ancak vakıf kütüphanelerinin bir kısmı bu dönemde yaşanan ekonomik krizler sonucu gelirlerin azalmasından/kesilmesinden dolayı hizmet veremez hâle gelip kapanmıştır. Bununla birlikte zengin vakıflara sahip olan devlet büyüklerine ait kütüphaneler ile müstakil binaya sahip olan kütüphaneler hizmet vermeye devam etmiştir (Erünsal, 2015b).

Bu dönemde vakıf kütüphanelerinin toplum hayatına ekonomik anlamda en önemli katkısı müstakil kütüphanelerin açılmasıyla olmuştur. Batı tarzı mimari yapıların benimsendiği müstakil vakıf kütüphanelerinin kurulmaya başlanması bina yapımına hareketlilik getirdiği gibi, İstanbul gibi büyük şehirlerde eğitim kurumlarının yakınında inşa edilen veya bir külliye içinde yer alan bu yeni kütüphanelerin çevresinde ticarethane ve konutların inşa edilmesiyle şehrin mimari yapısı şekillenmiş ve birer cazibe merkezi hâline gelen bu yeni alanlar ticari hayatın gelişimine katkı sağlamıştır. Yine bahse konu kütüphanelerde az sayıda da olsa personel görevlendirilmesi ekonomiye iş gücü istihdamı anlamında katkı sağlamıştır.

Kütüphaneler için kitap temininin, basım-yayım camiasını ve dolayısıyla ticaret hayatını olumlu yönde etkilediğine şüphe yoktur. Osmanlı Devleti'nin askeri alanda uğradığı yenilgiler, askeri eğitim alanında köklü değişiklikleri zorunlu kılmış ve Avrupa'daki uygulamalar örnek alınarak kurulan askeri eğitim kurumlarının kütüphanelerine, bu okullardaki talebelerin derslerine yardımcı olacak şekilde Türkçe, Arapça, Farsça, Fransızca, İngilizce ve Almanca eserler temin edilmeye başlanmıştır. Askeri alandaki bu atılım, diğer alanlara da yansımış ve özellikle 18.yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı vakıf kütüphanelerdeki dermelerin hem çeşitlendiği, hem de çoğalmaya başladığı gözlemlenmiştir (Anameriç, 2006). Yine bu dönemde, kütüphane koleksiyonları yapılan kitap bağışlarıyla zenginleştirildiği gibi satın alma, kopya etme gibi yollarla da kitap temin edildiği söylenebilir (Erünsal, 2015b). Ayrıca matbaanın kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte, vakıf kütüphanelerine basma kitap bağışının da yapılmaya başlandığı görülmektedir (Çavdar, 2006). Bununla birlikte matbaanın Türk-İslam toplumuyla tanışmasının Batı'ya nazaran oldukça geç olarak kabul edilebilecek bir tarihte gerçekleşmiş olması vakıf kütüphanelerinin gelişimini olumsuz yönde etkileyen faktörlerden biridir.¹⁷

¹⁷ Johannes Gutenberg tarafından 1450 yılında Almanya'da icat edilen/geliştirilen matbaa vasıtasıyla yazı; bilgiyi çoğaltma, aktarma, yayma ve saklama aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Literatürde matbaanın icadını 700 yılına kadar götürerek, 1450 yılını matbaanın icat edildiği tarih değil; geliştirildiği tarih olarak kabul eden çalışmalar olduğu gibi matbaanın temellerini çok daha erken dönemde Çin'de arayan ve Batı'nın buradan etkilendiğini iddia eden çalışmalar da mevcuttur. Matbaanın icadı ve geliştirilmesiyle ilgili tartışmalar hakkında detaylı bilgi için bk. Begtimur (2018) ve Durmuş (2017). Bilginin geniş halk kitlelerine ulaştırılması ve kütüphanelerin yaygınlaştırılmasına zemin hazırlayan matbaanın 15.yüzyılın sonundan itibaren İspanyol Yahudileri tarafından İstanbul'a getirilmesi ve Rum-Ermeni toplumları tarafından kullanılmaya başlanmasına rağmen; ilk Müslüman Türk matbaasının kuruluşuna 1727 yılında izin verilmiş olması dikkat çekicidir (Sümbül, 2018). Sonraki yıllarda devlet destekli matbaalar kurulmakla

Vakıf kütüphanelerinin toplum hayatını ekonomik açıdan etkileyen yönlerinden biri de Osmanlı toplumunun vakıf kütüphanelerinin kurulması, mevcut kütüphanelerin bakım-onarım faaliyetlerinin yapılması, kütüphane personelinin maaşlarının ödenmesi ve koleksiyonların zenginleştirilmesi gibi faaliyetler için para bağışında bulunulmasıdır. (Erünsal, 2015b). Osmanlı Dönemi'nde reaya¹⁸ için kütüphane kurulmasını devlet destekliyorsa da, batılılaşmaya kadar halk için kütüphane yaptırma işi devletin resmi görevleri arasında değildir. Bu kitleye hizmet veren kütüphaneler vâkıfların bağışladığı kitaplar ve koyduğu kurallara bağlı olarak hizmet vermiştir. Gelirleri ve personele ödenen ücret de yine yapılan bağışlarla sağlanmış, bu konuda devletin herhangi bir maddi desteği olmamıştır. Ancak, II.Mahmut Dönemi'nde nezaretlerin kurulması ile birlikte kütüphaneler devlet kontrolüne girmiş ve ihtiyaçları da devlet tarafından karşılanmaya başlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Gerileme Dönemi'ne girmesi, toplumun diğer tüm kurumları gibi vakıf kütüphanelerini de olumsuz anlamda etkilemiş ve doğal olarak kütüphanelerin toplumsal hayat üzerindeki etkileri de azalmıştır. Tanzimat sonrası dönemde vakıf kütüphanelerinin düzenli hizmet vermesi, kataloglarının hazırlanması, küçük koleksiyonlara sahip olanlarının belli merkezlerde toplanması ve hafız-ı kütüplerinin maddi durumlarının iyileştirilmesi için ciddi bir gayret gösterilmişse de, özellikle devletin mali imkânlarının yetersiz olmasından dolayı tatmin edici bir netice alınamamış ve bu kütüphanelerin bir kısmı tahsis edilen gelirlerinin azalması veya tamamen kesilmesinden ötürü hizmet veremez hâle gelerek, kapanmak zorunda kalmıştır. Padişah ve diğer devlet erkânına ait kütüphaneler ile müstakil binaya sahip olan kütüphaneler ise 20.yüzyılın başlarına kadar açık kalarak, okuyuculara hizmet vermişlerdir (Erünsal, 2015b).

Özetle, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşanan ekonomik sıkıntılar ve devlet kurumlarında görülen bozulma, vakıf kütüphanelerine de sirayet etmiş, işbilir ve özverili hafız-ı kütüpler elde tutulamamış, çağın ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek koleksiyonlar oluşturulamamış ve yeni vakıf kütüphaneleri kurulamamıştır.

Sonuç

Türk-İslam medeniyetinin ayrılmaz bir parçası olan vakıf kültürü, Osmanlı Dönemi'nde altın çağını yaşamış ve kamusal hizmetlerin önemli bir kısmı hayır sahipleri tarafından kurulan vakıflar tarafından üstlenilmiştir. Osmanlı Devleti'nde vakıf eserlerinin ilk örneklerini cami, çeşme, imarethane gibi yapılar oluşturmuştur. Günümüzde toplumsal hayatın vazgeçilmez unsurlarından biri olan ve bilgi/belgelerin toplanması, tasnif edilmesi, korunması, araştırmacıların en pratik ve verimli şekilde istifade edebilmesi için gerekli şartların oluşturulması gibi önemli bir misyon yüklenmiş olan kütüphanelerin (Osmanlı Dönemi'nde) Fatih Sultan Mehmet'e kadar daha ziyade saray ve medrese çatısı altında toplanan ve bu nedenle dar bir çevreye hizmet veren birimler olduğu görülmektedir. Sınırlı sayıda dermeye sahip olan ve az sayıdaki insana hizmet eden bu birimlerin o dönemde toplumun sosyokültürel yapısına etkisi de kısıtlı olmuştur. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra önemli bir atılım göstermekle

---

birlikte, uygulanan sansür nedeniyle sınırlı sayıda kitap basılabılmış, özellikle II.Abdülhamit'in, basım-yayım dünyasını denetim altına almaya yönelik sansür uygulamaları gazete ve kitap basım-yayım faaliyetlerini büyük oranda sekteye uğratmıştır (Öcal, 1971). Bu tutum, matbaa ve kitap sektörünü olduğu kadar kütüphaneleri de olumsuz yönde etkilemiş, kütüphanelerdeki kitap sayısı artırılamamış ve toplumun bazı kaynaklara ulaşması mümkün olmamıştır. Yine sansür uygulamasının sonuçlarından biri olarak "zararlı eserler" sözcüğü kütüphanelere kadar girdiğinden, evrensel bir ilke olan "Kütüphaneci kitap seçiminde tarafsız olmalıdır." kuralı geçersiz kılınmış ve en nihayetinde kütüphaneler halkın eğitim-kültür seviyesinin yükseltilmesi ve araştırmacılara yardımcı olunması temel görevlerini hakkıyla yerine getirememişlerdir (San, 1969).

¹⁸ Reaya: Bir hükümdar idaresi altında bulunan ve vergi veren bütün halk, Hıristiyan tebaa. (Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât, 1962).

birlikte; cami, tekke, zaviye, türbe gibi mekanlarda bazı bölümlerin kitaplık ve kütüphane şeklinde tanzim edilerek halkın kullanımına sunulması I.Mahmut Dönemi'ne rastlamaktadır. Avrupa'ya nazaran geç bir tarih olsa dahi 18.yüzyılda İstanbul'da ilk Müslüman Türk matbaasının kuruluşuna müsaade edilmesiyle kütüphanelerde nicelik ve nitelik olarak zenginleşme görülmüştür. Yine Osmanlı Devleti'nin askeri alanda uğradığı yenilgiler nedeniyle Mühendishane-i Bahr-i Hümayun, Humbarahane, Mühendishane-i Berr-i Hümayun, Mekteb-i Fünûn-u Harbiye-i Şahane, Mızıka-i Hümayun ve Tıbhane-i Amire gibi Batı tarzı askeri eğitim kurumlarının açılması ders kitapları, yardımcı kaynaklar, tercüme kitapları gibi birçok kaynağın teminini ve bu suretle kütüphanelerin gelişimini sağlamışsa da bunların belli bir sınıfa ve eğitim seviyesine hitap ettiğine şüphe yoktur. Vakıflar ya da devlet eliyle kurulan cami, tekke, türbe ve zaviye gibi mekânlar bünyesindeki kütüphane ve kitaplıklar ise daha ziyade buralarda görevli kimseler ile ibadete/ziyarete gelen insanlar tarafından kullanılmıştır. Genel itibariyle dini içerikli eserler bulunduran ve medrese kütüphanelerine nazaran sınırlı sayıda esere sahip olan bu kütüphane/kitaplıkların en önemli özelliği bazı istisnalar dışında toplumun tamamına açık olmalarıdır. 17.yüzyılın ikinci yarısından itibaren medrese, cami, tekke, türbe ve zaviye gibi yapılardan bağımsız olarak kurulan müstakil kütüphaneler ise kanuni vasıfları, personel temin ve çalıştırma usulleri ile sahip oldukları zengin kitap koleksiyonları yönünden günümüz halk kütüphanelerine en yakın örnek olarak kabul edilebilir.

Matbaanın Avrupa'ya nazaran üç yüzyıl sonra kullanılmaya başlanması, basım-yayım alanında uygulanan sansür, özellikle 18.yüzyıl sonlarından itibaren Balkan coğrafyasında ilk örnekleri görülmeye başlayan bağımsızlık hareketleri, Osmanlı-İtalyan Harbi ile başlayıp, Balkan Harbi ve I.Cihan Harbi'yle devam eden savaşlar silsilesi toplum hayatının tamamını ve dolayısıyla vakıf kütüphanelerinin gelişimini de olumsuz yönde etkilemiş ve hem nitelik hem de nicelik olarak çağın gerisinde kalmasına neden olmuştur. Bu geri kalışta Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecine geç girmesi, sanayi ve teknolojidenden daha ziyade tarıma dayalı bir ekonomik sistemin benimsenmesi, büyük bir ekonomik çöküntü yaşanması, okur-yazar oranının düşük olması, art arda gelen savaşlarda zaten az olan eğitilmiş kadronun önemli bir kesiminin kaybedilmiş olması da etkili olmuştur. Bu dahili ve harici etkenlerden ayrı olarak, vakıf kütüphanelerinin teşkil ve tanziminde de bir takım eksiklikler yaşandığı aşikârdır. Vakıf kütüphaneleri genel bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda ilk göze çarpan husus, bu kütüphanelerin sayıca az, koleksiyon olarak yetersiz ve coğrafi açıdan eşit bir dağılıma sahip olmamasıdır. Osmanlı mülkündeki toplam kütüphane sayısının beşte biri coğrafi açıdan küçük bir alanı kapsayan İstanbul'da toplandığı gibi, İstanbul'a nazaran sınırlı sayıda kütüphaneye sahip Anadolu ve Balkan şehirlerinin kendi arasında da homojen bir dağılım söz konusu değildir. Yine 19.yüzyılın ikinci yarısına kadar bazı istisnalar dışında Müslüman kız çocuklarının büyük oranda eğitim hayatının dışında kaldığı, camilerin (dolayısıyla cami kitaplık/kütüphanelerinin) ağırlıklı olarak Müslüman erkek nüfus tarafından kullanıldığı ve bugün için ulaşılabilen mahdut sayıdaki eserde gayrimüslim tebaanın vakıf kütüphanelerinden istifadesinde karşılaştığı güçlüklerle, kütüphane kullanıcılarının daha ziyade İslam dinine mensup, erkek okur-yazar kitleyle sınırlı kaldığı ve dolayısıyla toplumun tüm katmanlarına hitap etmediği çıkarımında bulunulabilir.

Bütün bu olumsuzluk ve eksikliklere rağmen Osmanlı Dönemi vakıf kütüphaneleri toplumsal hayatın gelişiminde önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu katkıların başında, başlangıçta saray ve medrese çevresi ile sınırlı olan kitabı, toplumun daha geniş bir kesimi ile buluşturmayı başarması gelmektedir. Kullanıcılarından herhangi bir ücret talep etmemesi nedeniyle, ekonomik ve sınıfsal etkenlerin yarattığı bilgiye ulaşmadaki eşitsizliği kısmen ortadan kaldıran ve özellikle okul, cami, türbe, tekke gibi dönemin insan profili tarafından yoğun olarak kullanılan/ziyaret edilen mekânların içinde veya çevresinde inşa edilen kütüphaneler, halkın zamanını faydalı bir uğraşla değerlendirmesine ve okuma alışkanlığı kazanmasına katkı sağlamışlardır. Yine bu tür mimari yapıların inşa süreci inşaat sektörüne, kitapların temin faaliyetleri ise basım-yayın sektörüne ivme kazandırmış ve (mahdut sayıda da olsa) bu alanların

işletilmesi için personel görevlendirilmesi bireylere yeni iş imkânı sağlamıştır. Bu haliyle tüm karakteristik özelliklerini yansıtmamakla birlikte günümüz halk kütüphanelerine benzer bir misyon üstlenen Osmanlı Dönemi vakıf kütüphanelerinin toplumun özellikle eğitim, sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan gelişiminde etkili olduğu söylenebilir. Bahse konu kütüphanelerin en önemli katkılarından biri de geçmiş ile bugün arasında bir köprü vazifesi görmüş olmalarıdır. Saray, medrese, cami, tekke, türbe ve zaviye gibi yapıların bünyesinde oluşturulan ya da bağımsız olarak kurulan kütüphanelerde yüzlerce yıllık süreçte biriktirilen/korunan yazma ve nadir eserler Cumhuriyet Dönemi'nde kayıt altına alınmış ve bir taraftan bu kıymetli eserlerin korunması sağlanırken, diğer yandan da araştırmacıların kullanımına açılarak yüzlerce yıllık birikimin gelecek nesillerle buluşmasına imkân tanınmıştır.

Özetle, Türk-İslâm medeniyetinin ayrılmaz bir parçası olan vakıf kültürü ve bu kültürün önemli bir ögesi olan vakıf kütüphaneleri kısıtlı imkânlar ve idari eksikliklere rağmen, toplum hayatına olumlu katkılarda bulunmuş ve Osmanlı modernleşmesinin dayanak noktalarından biri olmuşlardır.

Kaynakça

Arşivler:

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivi.

Milli Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı Arşivi (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi).

Araştırma ve Tetkik Eserler:

Akgündüz, A. (2002). Osmanlı hukukunda vakıflar, hükümleri ve çeşitleri. *Türkler Ansiklopedisi*, C: 10, s. 447-460.

Alar, H. (2001). Kütüphaneciliğin tarihçesi ve ilk kütüphaneler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16, 295-308.

Alp, H. (2003). Cumhuriyet Dönemi Türk kütüphaneleri ve kütüphaneciliği (1923-1950) [Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.

Anameriç, H. (2006). Osmanlılarda kütüphane kültürü ve bilimsel yaşama etkisi. *OTAM Dergisi*, 19, 53-78.

Anameriç, H. (2009). Türkiye'de Cumhuriyetin ilanından Çok Partili Döneme kadar olan dönemde siyasi yapı ve kütüphaneler. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler: Müzeler, Arşivler, Kütüphaneler, Yayınları, Telif Hakları ICANAS38*, 10-15 Eylül 2007.

Atatürk, M. K. (1996). Atatürk'ün yazdığı yurttaşlık bilgileri. *Çağdaş Yayınları*.

Atik, K. (2002). XVIII.yüzyıl Osmanlı aydınlarına göre ilmiye teşkilatındaki çözülmeye ilişkin tespitler ve teklifler. *Türkler Ansiklopedisi*, C: 11, s. 45-51.

Baltacı, C. (2002). Osmanlı Devleti'nde eğitim ve öğretim. *Türkler Ansiklopedisi*, C: 11, s. 446-462.

Baysal, J. (1985). Kütüphanecilik. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Ansiklopedisi*, C: 5, s. 1307-1322.

Begtimur, M. E. (2018). İlk matbaanın mucidi. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 12, 160-168.

Biçer, H. (2013). Osmanlı'dan Cumhuriyete devralınan kütüphanecilik mirası: Cumhuriyet Döneminde kütüphaneciliğin kurumsallaşması [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Can, A. (1998). Kütüphaneler Genel Müdürlüğü'nün tarihçesi. *Türk Kütüphaneciliği*, 12(1), 54-61.

- Candan, B. (2013). Türk kültüründe kütüphaneler ve eğitim hayatımıza etkileri: Cumhuriyet öncesi dönem. Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4(2), 105-124.
- Çavdar, T. (1995). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar Osmanlı kütüphanelerinin gelişimi [Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Çavdar, T. (2006). Vakıf kütüphaneleri. Vakıflar Dergisi, Özel Sayı, 54-57.
- Cihan, A. (2002). Medreselerdeki personel çeşitliliği ve sosyal mobilizasyon. Türkler Ansiklopedisi, C: 15, s. 26-34.
- Cunbur, M. (1957). Fatih Devri kütüphaneleri ve kütüphaneciliği. Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, 6(4), 1-16.
- Cunbur, M. (1960). Onsekizinci yüzyılda bir okul kütüphanesinin açılışı. Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, 8(1-2), 1-5.
- Cunbur, M. (1963). Türk kütüphaneciliğinin tarihî kökleri. Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, 12(3-4), 105-116.
- Cunbur, M. (1966a). Tarihimizde Anadolu'da kütüphane kurma çabaları-1. Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, 15(3), 129-133.
- Cunbur, M. (1966b). Yazma kütüphanelerimiz: Bugünkü durumları ve meseleleri. Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, 15(3), 3-17.
- Cunbur, M. (1985). Kütüphane vakfiyelerinden notlar. Erdem, 1(3), 711-743.
- Demir, E. (2018). Osmanlı'da gayrimüslim nüfusu ve yerleşimi: 19. yüzyılda Ayıntab örneği. Nüfusbilim Dergisi, 40, 105-125.
- Demir, M. (2002). Türkiye Selçuklu vakıfları. Türkler Ansiklopedisi, C: 7, s. 272-280.
- Durmuş, B. T. (2017). Matbaa teknolojisinin Osmanlı Devletine giriş koşulları ve tartışmalar. Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, 5(2), 950-968.
- Düstur, Tertib II, C. IV.
- Ersoy, O. (1966). Halk kütüphanelerimiz üzerine bir araştırma. Güven Matbaası.
- Erünsal, İ. E. (1988). Türk kütüphaneleri tarihi II. AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Erünsal, İ. E. (1999a). Osmanlı kütüphanelerinin tarihi gelişimi. Osmanlı Devleti'nde Bilim, Kültür ve Kütüphaneler Ö. Bayram (Ed.). Türk Kütüphaneciler Derneği.
- Erünsal, İ. E. (1999b). Osmanlılarda kütüphane ve kütüphaneci geleneği. Osmanlı Ansiklopedisi, C: 11, s. 699-719.
- Erünsal, İ. E. (2002). Osmanlı vakıf kütüphanelerinde yapılan kataloglama çalışmaları ve kataloglar. Türkler Ansiklopedisi, C: 11, s. 238-250.
- Erünsal, İ. E. (2003). Kütüphane. TDV İslam Ansiklopedisi, C: 27, s. 11-32.
- Erünsal, İ. E. (2010). Şehid Ali Paşa Kütüphanesi. TDV İslam Ansiklopedisi, C: 38, s. 435-436.
- Erünsal, İ. E. (2015a). Osmanlılarda kütüphaneler ve kütüphanecilik. Timaş Yayınları.
- Erünsal, İ. E. (2015b). Osmanlılarda kütüphaneler ve kütüphanecilik. Milli Eğitim, 208, 194-199.
- Gökdoğan, M. D. (2002). Osman Gazi'den Mehmed Vahideddin'e Osmanlı bilim ve kültürü, Türkler Ansiklopedisi, C: 11, s. 175-209.

- Güçtekin, N. (2015). Eğitimli neslin I. Dünya Savaşı'yla imtihanı. İskenderiye Kitap.
- Gümüş, T. T. (2010). Ortaçağ'dan erken modern döneme Batı Avrupa'da eğitim tarihi: Yeni yaklaşımlar. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 25-40.
- Gündüz, İ. (1996). Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 14, s. 276-277.
- Hammer, J. von. (1966). *Osmanlı Devleti tarihi*. C: 1. M. Ata (Çev.). Milliyet Matbaası.
- Hayta, N.ve Ünal, U. (2006). Maarif Salnamelerine göre Denizli'de eğitim öğretim (1898-1903). *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*. [y.y.].
- Hızlı, M. (2002). Osmanlı klasik döneminde medrese. *Türkler Ansiklopedisi*, C: 11, s. 426-435.
- IFLA/UNESCO Public Library Manifesto. (1994). Erişim adresi: <https://www.ifla.org/publications/iflaunesco-public-library-manifesto-1994>.
- İlter, E. (2002). Milli İstihbarat Teşkilatı tarihçesi. Milli İstihbarat Teşkilatı Müsteşarlığı.
- Karadeniz, Ş. ve Yılmaz, B. (2017). Ankara'daki halk kütüphanecilerinin okuma alışkanlığı üzerine bir araştırma, *Türk Kütüphaneciliği*, 31(2), 223-244.
- Koloğlu, O. (2015). Osmanlıcadan Türkçeye okuryazarlığımız. *Tarihçi Kitabevi*.
- Kubbealtı Lugâtı: Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük: C: 3. (2005). İ. Ayverdi (Haz.). MAS Matbaacılık.
- Kuruca, O. B. (2014). Atatürk ve gerilla savaşı: Tarihsel kökleriyle. *Kaynak Yayınları*.
- Levent, Z. (2020). Gayrinizami harp [harb-i sagir] teorisi ve Türk gayrinizami harp tarihi. *Nobel Akademik Yayıncılık*.
- Lewis, B. (1975). İstanbul ve Osmanlı uygarlığı. N. Önel (Çev.). Varlık Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2008). *Osmanlı Sarayında hayat*. Yitik Hazine Yayınları.
- Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât. (1962). F. Devellioğlu (Haz.). Doğu Matbaası.
- Öcal, O. (1971). *Kitabın evrimi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Önal, H. (2006). Türkiye'de basımcılık ve yayıncılığın bilgi hizmetlerine etkisi: Tarihsel araştırma. *Bilgi Dünyası*, 7(1), 1-22.
- Patrick, M. M. (2009). Son sultanların İstanbul'unda siyaset-modernleşme-yabancı okullar. A. Aksu (Çev.). *Dergâh Yayınları*.
- Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye, Matbaa-i Amire, 1316, 1317, 1318, 1321.
- San, A. (1969). Sansür ve kütüphaneler. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 18(4), 236-240.
- Say, Y. (2002). Türk tıp kurumları. *Türkler Ansiklopedisi*, C: 11, s. 320-324.
- Sefercioğlu, N. (1960). Yazma ve nadir eserlerimizin durumu. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 9(3-4), 104-110.
- Şenalp, L. (1994). Atatürk Dönemi eğitim sisteminde kütüphanelerin yeri. *Birinci Uluslararası Atatürk Sempozyumu: 21-23 Eylül 1987*.
- Sernikli, A. (2005). Elyazması eserlerimizin dünü bugünü yarını. *Eski Eserler ve Müzecilik, Kütüphanecilik, Arşiv Dokümantasyon, V.Türk Kültürü Kongresi, Cumhuriyetten Günümüze Türk Kültürünün Dünü, Bugünü ve Geleceği*, C: 9.

Soysal, Ö. (1987). Cumhuriyet ve kütüphaneciliğimiz 1923'ten 1963'e. İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Dergisi, Sayı 1'den ayrı basım, 17-78.

Sümbül, S. (2018). Osmanlı'da matbaa meselesine yeni bir bakış: Risâle-i Fevâid-i basma adlı yazılı eser bağlamında Osmanlı Devleti'nde matbaacılık faaliyetlerinin değerlendirilmesi. Bilgi ve Belge Araştırmaları Dergisi, 10, 23-37.

TBMM Zabıt Ceridesi, D: II, C: 7, 2. İçtima, Tarih: 3.3.1340.

Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1993). Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim ve bilgi üretim sisteminin oluşumu ve dönüşümü. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tekeli, Ş. (1985). Kadın. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C: 5, s. 1190-1204.

Tepedenlioğlu, N. N. (2003). Ordu ve politika. İstanbul: Kutup Yıldızları Yayınları.

Toderini, G. (2018). Türklerin yazılı kültürü ve Türk edebiyatı. M.S. Bekar (Çev.). Yeditepe.

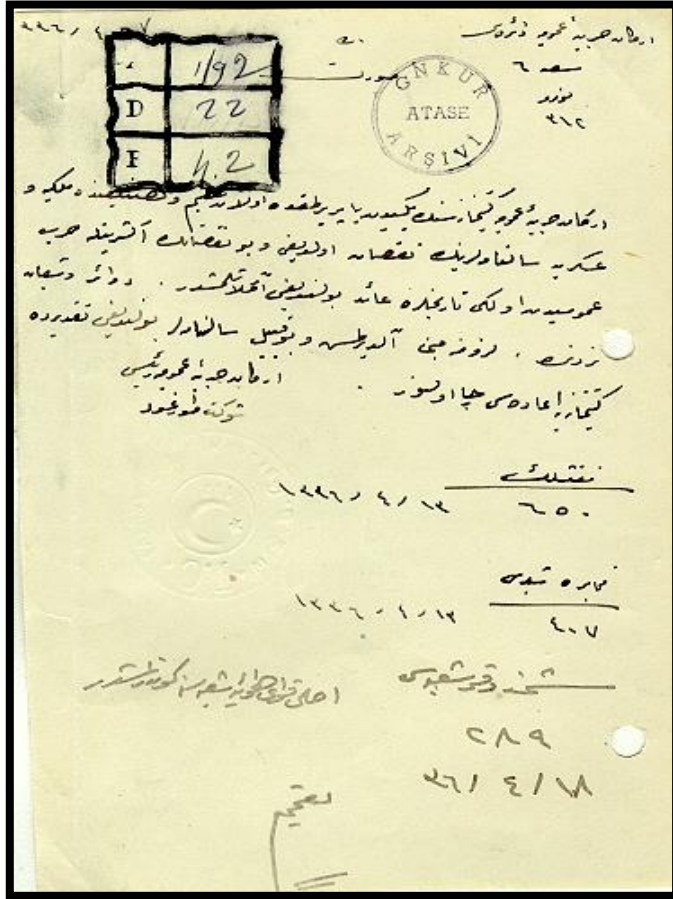
Ünver, A. S. (1960). Fatih'in tugrasıyla bir kitap vakfı hakkında. Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, 9(1-2), 7-9.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). Osmanlı Devleti'nin ilmiye teşkilâtı. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yadığer, H. (2010). Vakıf kültürüne uygun sosyal politika stratejileri geliştirmede Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün rolü [Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Üniversitesi.

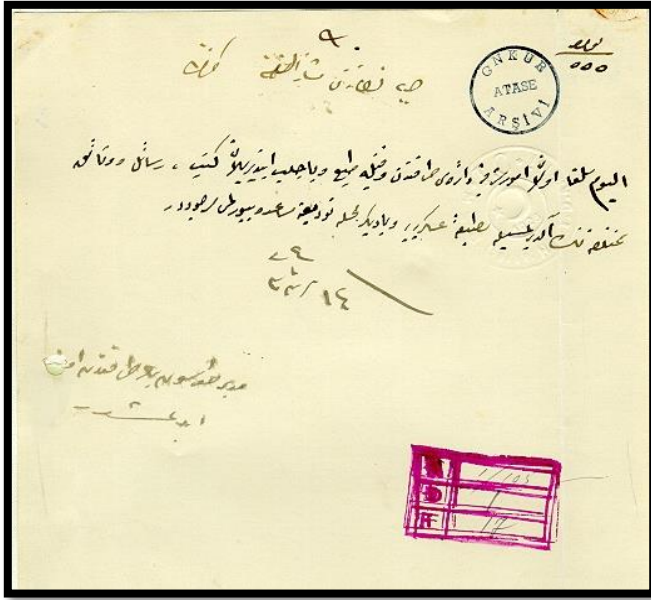
EK

Teşkilât-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi), Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti (Genelkurmay Başkanlığı) ve Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (Emniyet Genel Müdürlüğü) bünyesinde özel ihtisas kütüphanesi olarak değerlendirilebilecek kütüphanelere dair belgeler

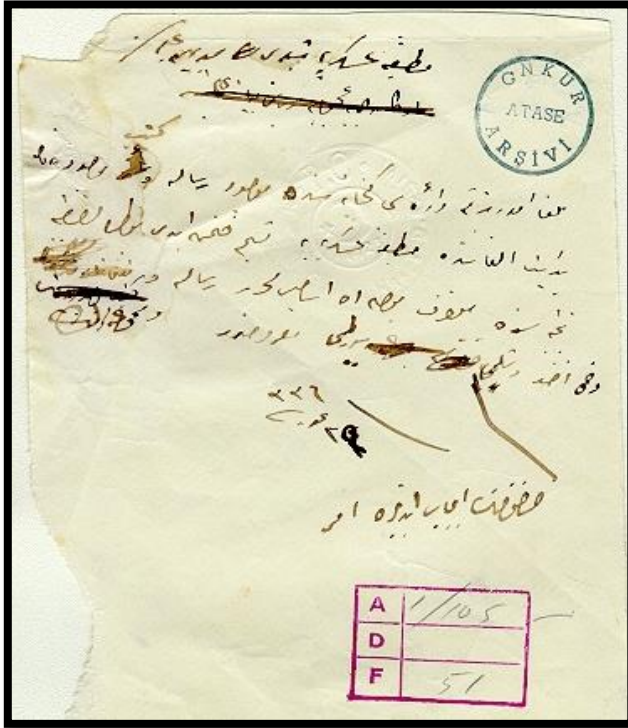

Kaynak: ATASE Arşivi K: 230, G: 157, 07.04.36

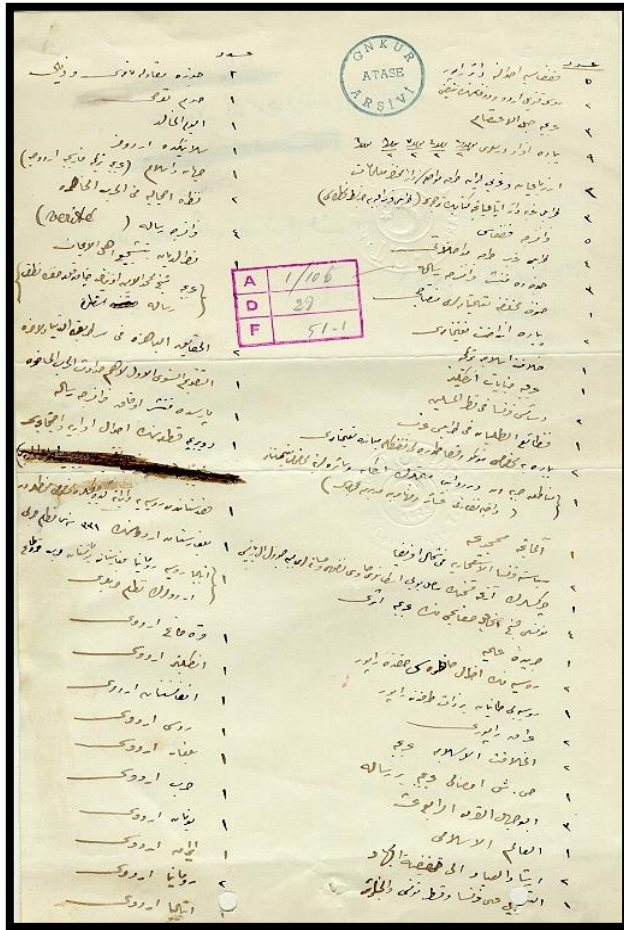

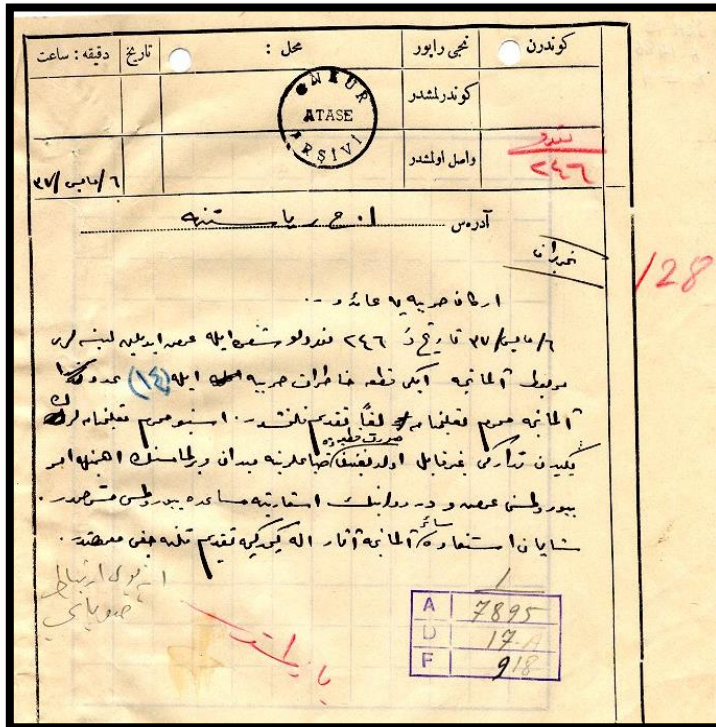
Kaynak: ATASE Arşivi İSH-6/A: K: 246, G 57, 14.11.34.

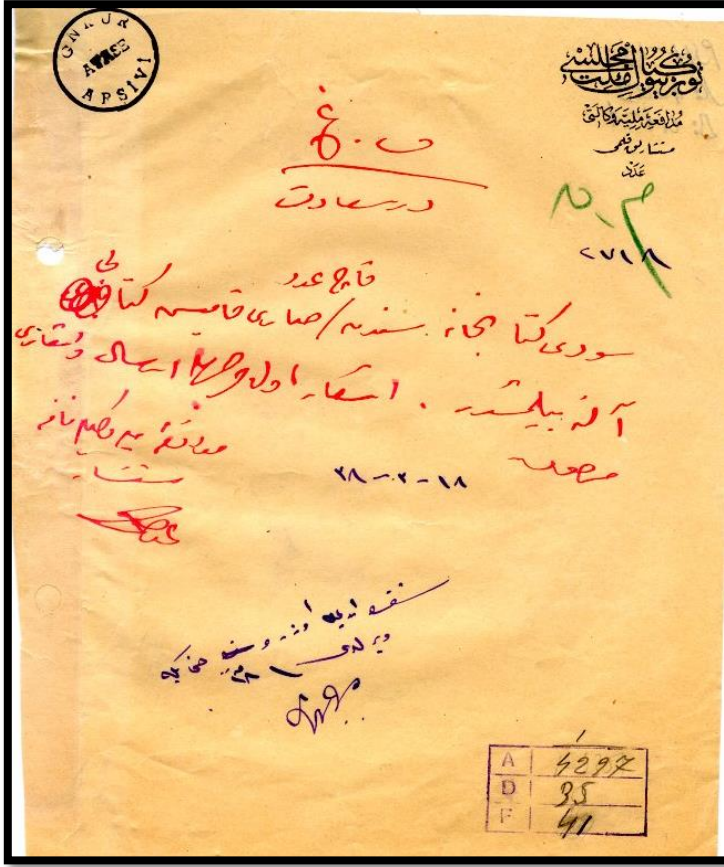
Kaynak: ATASE Arşivi İSH-9/B:K: 517, G: 156, 29.07.36.

Kaynak: ATASE Arşivi İSH-9/B:K: 517, G: 156, 29.07.36.

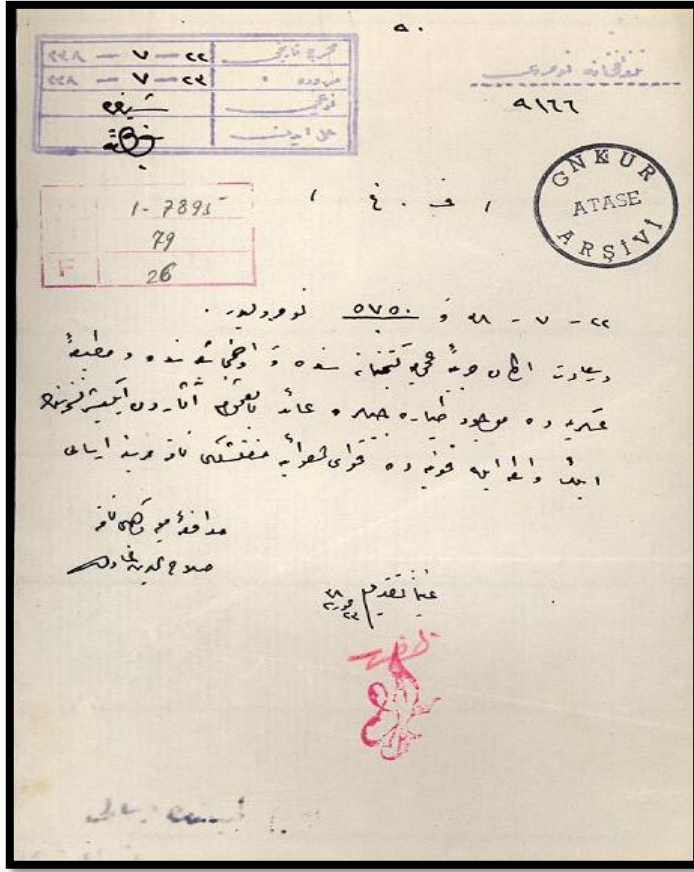

Kaynak: ATASE Arşivi İSH-19/A: K: 1486, G: 9, 06.05.37

Kaynak: ATASE Arşivi İSH-19/B: K: 1549, G: 41, 18.03.38

Kaynak: ATASE Arşivi İSH-21/B: K: 1739, G: 27, 22.07.38